

ועד היוכל לפרופ' זאב בן-חיים

מחקרי לשון

מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה

בעריכת

משה בראשר אהרן דותן

דוד טנא גד בן-עמי צרפתי

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית
ירושלים תשמ"ג

ירושלים תשמ"ג

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

נין יא - סת ה

משה בר-אשר

נשכחות בלשון התנאים*

בין הסופר לנדקן של כתב-יד קאופמן של המשנה (בירור ראשון)

דברי מבוא

1. עקירתן של מלים וצורות מקוריות מספרות חז"ל בידי מעתיקים מאוחרים הייתה נושא לדיון במחקרים רבים בדורות האחרונים. העיסוק הנמשך במקורות מהימנים של ספרות חז"ל חוזר וחושף מדי פעם צורות נשכחות ושימושים ייחודיים שנעלמו. במיוחד נפגעה מסירתן של תופעות נדירות, בין שהיו תופעות נדירות בלשון עצמה ובין שנודמנו מלכתחילה במקורות הכתובים רק טיפין טיפין¹. חלק ניכר של התופעות הללו נשתמרו ממש רק בכתב-היד המעולים ביותר ואין להן זכר ברבים מכה"י, המוחזקים בצדק, ככתב-יד טובים². אין ספק שסוגיה זו היא מבחן למידת מהימנותם של המקורות שבכתב³.

* מאמר זה הוא המשך למאמר שנתפרסם בלשונו מא (= מב"א, צורות נדירות).

1. ואין צריך לומר שאין בידינו לקבוע דברים מפורשים בעניין זה. כלומר, האם לפנינו תופעות נדירות מן הסוג הראשון או מן הסוג השני. מכל מקום כאן המקום להעיר, שהדעת נוחתת שכמה מן התופעות הדקדוקיות העולות בכתב-יד מהימנים של ספרות חז"ל רק זעיר שם זעיר שם, היו, כנראה, בראשית צמיחתן וגיבושן בלשון, ומשנכרתה לשון חז"ל מפי דובריה וקפאה להיות בעיקרה מסוגה בכתב, התופעות הללו נותרו כיסודות בשולי הדרך. כמובן, אין לבטל את הטענה, שכבר הושמעה פעמים הרבה, שחלק מהתופעות הדקדוקיות החורגות והמלים הנדירות משקפות דיאלקט אחר. ויפים לכאן דבריו של מהר"ש ליברמן שליט"א (הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה עמ' יב): "עובדא זו שלעתים רחוקות כאות בירושלמי מלים וביטויים שלא מן הגליל היא חשובה מאוד. עובדא זו מלמדת אותנו שאין למהר ולהחליט כי מלה זו או אחרת אינה ע"פ סגנון הירושלמי וע"כ היא צריכה מחיקה, כמו שעושים אחדים מחכמי זמננו. השימוש בשיטה זו מחייבת (ת) והירות גדולה מאוד, שהרי יש בירושלמי כמה מלים וביטויים שנמצאים בו רק פעם אחת (*ἀπαξ λεγόμενα*)...". אבל למעשה גם מי שטוען לצורה דיאלקטית טוען כטענה הראשונה: התופעה הדיאלקטית לא זכתה לבוא בקהל הלשון הרשמית והכתובה אלא כשלהי תקופת הדיבור של ל"ח (השווה א' קימרון, לשוננו מ"א (תשל"ז), עמ' 155, ור' מה שכתבתי במב"א 1980, עמ' 110—111).

2. אין ספק שכ"י פ א למשנה וכ"י רומי 32 של הספרי (= ר) כלולים בקטיגוריה זו. מעמדו הבכיר של הראשון הוכח בסעיפים רבים ובהדגמה מגוונת בחיבורו המצוין של ד"ר הנמן חמ"כ (הנמן 1980). לכ"י ר מקווה אני בעז"ה לייחד מחקר מפורט. מכל מקום, כבר ממה שנתפרסם עד כה יכולים אנו לקבוע שהוא אכן מקור מהימן (מהרי"ן אפשטיין במבוא לנוסח המשנה ובמבואות לספרות התנאים עשה שימוש פעמים הרבה בכ"י ר והראה שהוא מקור טוב מאוד; ר' במיוחד בפרק הכתיב במבוא לנוסח המשנה, עמ' 1207—1269 ור' מב"א צורות נדירות, עמ' 90 דוגמא ה וכן לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 186—190).

3. אם כי אין לשכוח, כמובן, שגם כ"י המוחזקים גרועים עשויים לשמר תופעות טובות (השווה למשל

לשון אחר, מבחנו של מסרן — אחד מסרן שבכתב ואחד מסרן שבעל-פה — ביכולתו לקיים ולשמר צורות ושימושים נדירים.⁴

2. תופעות נדירות ממשיות להיחשף במסורת כתב-יד ק של המשנה ורק בחלק מהן מצטרפות אליו עדויות נוספות.⁵ על-פי הרוב, בעניינים אלה סופרו העיקרי של ק והנקדן-המתקן⁶ העיקרי של כה"י אינם מתנבאים בסגנון אחד. כמעט תמיד, הנקדן-המתקן נמצא בשורה אחת עם כתב-היד האחרים של המשנה, המשויים נוף צני יותר ללשון חז"ל. הנקדן מוחק ומתקן הרבה צורות נדירות וממירן בצורות פשוטות יותר ו"מובנות" יותר. לכאורה, לפחות בחלק של הדוגמות הללו, במקום שסופרו של ק הוא העד היחיד המקיים צורה זו או זו, מתעורר הספק שמא לפנינו מסורת בלתי מהימנה שהיא תולדת טעות סופר ותו לא. ואולם, כמעט תמיד, הבריר הקפדני של הנתונים מגלה שלפנינו מסורת מהימנה ועתיקת יומין. כמעט בכל פעם מתאשרת הקביעה שסופר ק העתיק את משנתו מטופס עתיק ודווקן של משנת רבי יהודה הנשיא.

נבוא עתה לברר ארבעה פרטים (נוספים⁶) כאלה ואחר כך נדון במשמעות התופעה לגבי היחס בין שני מסרניו העיקריים של כ"י ק.

מ א י פ ת י ל ה

3. המלה פתילה — "חוט עשוי פשתים או כל חומר אחר מן הצומח או מן החי" — כגון 'פתילת צמר' או 'פתילת האידן' (העידן)⁷ — מצויה הרבה בספרות חז"ל. אך במקום אחד במשנה — ובמקומות התלויים בו ביתר ספרות חז"ל⁸ — מזדמנת המלה פְעִמִים כשאין כוונתה, לדעת שני התלמודים, לחוט של צמר או של פשתים וכיוצא בהם אלא לחומר מתכתי.

כך שנינו במשנת סנהדרין (פ"ז מ"ב):

המקורות לארמית הא"י שקיימו את הצורה לילה (= לה) בספרו של ליברמן ירושלמי כפשוטו, עמ' יב. והשווה מש"כ במב"א 1980, עמ' 94 וכן מה שנאמר להלן בהערה 116 על הצורה אָרָר.

4. ואולי יש מקום לפרוש לפני מחקר ל"ח רשימה מפורטת וממוינת של קווים מכל פינות הלשון המאפיינים מקורות מהימנים ורשימה מנופה יותר של הקווים המאפיינים את המקורות המעולים שבמעולים: אלה שהם הנציגים המובהקים של ספרות חז"ל ולשונה כמיטבן. (ואין צריך לומר, שכבר הרכה נעשה בתחום זה על ידי גדולי חוקריה של לשון חז"ל בעשרות השנים האחרונות).

5. ר' למשל סעיפים שונים אצל קוטשר מחקרים (עמ' עג — קסח ***).

6. הנקדן העיקרי של ק הוא המתקן והמגיה העיקרי של אלפי הצורות המתוקנות כגוף הטקסט. ור' סעיפים 28 — 36 להלן.

6א. ר' המאמר הנרמז בהערה * לעיל.

7. השווה משנת שבת ב, א במהדרת א' גולדברג (בספר הנזכר להלן בהערה 59) עמ' 36.

8. השווה למשל "בישול פתילה" (בבלי יבמות ו ע"ב ועיין רש"י על אתר). "לכשל פתילה" (שבת קו

ע"א).

"מצות הגשרפין, היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותנין סודרין"⁸ קשה לתוך הרכה, וכורך על צוארו. זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שהוא פותח את פיו ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו. רבי יהודה אומר⁹: אף הוא אם מת בידם, לא היו מקיימין בו מצות שריפה, אלא פותחין את פיו בצבת שלא בטובתו ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו.

4. בשני התלמודים עוסקים בבירור טיבה של הפתילה הזאת. בירושלמי סנהדרין פ"ז ה"ב (דף כד ע"ב): "רבי קריספא בשם רבי יוחנן, בפתילה של בעץ היא מתניתא. מהו בפתילה של בעץ, רבנין דקיסרין אמרין אבר וקסטיטרין מעורבין, אמר רבי יוסי בי רבי בון אתיא כמאן דמר מדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו. ברם כמאן דמר יורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו בפתילה של נפט היא מתניתא". ובכן, לדעתו של רבי קריספא פתילה של בעץ לפנינו, ואין בעץ אלא בדיל, כפי שפירש בעל "פנימשה" על-אתר¹⁰. ולדעת רבנין דקיסרין "אבר וקסטיטרין" — היינו אבר (= עופרת) עם הבדיל, כפי שפירש אל-נכון בעל פני משה, שהביא סימוכין לדבריו מתרגום ירושלמי לבמדבר (לא, כב) — "את הבדיל ואת העופרת" — "ית קסטרא¹¹ וית אברא"¹².

5. ובבבלי סנהדרין נב ע"ב מצינו: "מאי פתילה — אמר רב מתנה פתילה של אבר. מנא לך, אתיא שריפה שריפה מעדת קרח, מה להלן שריפת נשמה — וגוף קיים, אף כאן שריפת נשמה וגוף קיים וכו'".

הן הירושלמי והן הבבלי — ולמעשה כך יוצא מן המשנה עצמה — מסכימין שאין מדובר כאן בפתילה רגילה. לשתי הדעות הראשונות בירושלמי ולדעתו של רב מתנא בבבלי מדובר בפתילה של מתכת דווקא: בדיל או עופרת או בדיל ועופרת כאחת.¹³

6. ואמנם רק במקום זה בלבד, במשנת סנהדרין ובמקומות התלויים בה בספרות חז"ל, מצינו, כאמור, פתילה של מתכת¹⁴. על צד האמת, אין מניעה שתהא הרחבה סמנטית של

8א. נוסח אחר: סודר.

9 ר' אפשטיין, מבוא, עמ' 1137 המעדיף את הנוסח "אמר רבי יהודה".

10. התיבה ידועה בארמית גם ממקומות אחרים, למשל בתרגום יונתן ליחזקאל (כב, יח, כ; כז, יב) פְּדִיל מתורגם פְּעִין.

11. ובכ"י נאופיטי מצינו: "וית קסטרט וית איברא", שתי הצורות: קסטרט, קסטיטרין הן גלגולים של הצורות *kassiterum*, *κασιτερος* — בדיל (ר' מילונים בערכו).

12. אף הפירוש השלישי בירושלמי מדבר על פתילה בלתי רגילה: "פתילה של נפט" (מה טיבה של וז).

13. וכאן המקום להעיר שבהקשר זה מְדִלִיק ("מדליק את הפתילה") הריהו מְתִיךְ: כפי שפירש רש"י על אתר ולא ככל הַדְלִיק שעניינו אחר. עד כמה שידוע לי הוראה זו של הַדְלִיק (= הַתִּיךְ) לא נרשמה במילונים.

14. יציקת עופרת (רותחת) לתוך הפה כעונש ידועה לנו ממכתבי אלח' האכדיים. הנוסחה האכדית השגורה לעניין זה היא: "abāram ana/ina pišu išappakū" — "יוצקים עופרת (רותחת) לתוך פיו". השווה למשל Alalakh, Wiseman טקסט 8, ש' 32; שם טקסט 28 בפינה השמאלית של הלוח; שם טקסט 61, ש' 18-19. הנ"ל JCS כרך 8 (1954), עמ' 8 ש' 96, צד הגב, ש' 4-5. אני מודה לידידי פרופ' משה הלר, שהודיעני את הפרטים הללו.

המלה, וכל דבר שצורתו כצורת הפתילה הידועה יצוין במלה זו גופה; והמופרסמות אינם צריכים ראייה. אבל סופר כ"י ק מוסר כאן גרסה אחרת ייחודית. בשתי היקריותיה של התיבה בסנהדרין הוא גורס "מדליק" את הבדילה". והייתה זו ידו של הנקדן-המתקן ששינתה את הבי"ת לפ"א ואת הדל"ת לתי"ו; אך כדרכו במקומות רבים הוא לא הצליח להעלים מאתנו את גרסת הסופר הראשון: **בדילה**¹⁵ — "גוש או חתיכה של בדיל". (ונראה שיש לנו עד נוסף לגרסת סופר ק. על-פי העיון בקטע גניזה מקמבריג' שפרסם נ' אלוני¹⁶, נראה שאף בו נתקיימה, לפחות במקום השני¹⁷ במשנה, הצורה **בדילה**, ושינה המשנה לפתילה¹⁸).

7. גרסה זו שנשמרה בכ"י ק (ואולי גם בקטע הגניזה הנוכרי), נעלמה כנראה כבר בתקופה קדומה מרוב נוסחאות המשנה. שכן שני התלמודים כבר לא ידעוה וצָרְכוּ לפרש שמדובר בפתילה של בדיל או של אבר וכיו"ב^{18א}.

מאיליה עולה השאלה, כלום לפנינו צורת הגייה אחרת של פתילה או שמא **בדילה** היא שנשתנתה לפתילה? לטעמי, נראה שהאפשרות השנייה עיקר. מסתבר ששינויים בדרכי ההגייה הם שנחערבו בשינוי פניה של **בדילה** ל-**פתילה**. הגיית הבי"ת (ב) הקולית כעיצור לא-קולי פ"א (פ), תופעה רווחת היא בלשון חכמים. התהליך עשוי להתרחש במיוחד כשהבי"ת סוגרת הברה¹⁹. ואף במקרה שלנו אין מניעה להניח שהבי"ת שבראש המלה סגרה הברה. היינו, התיבה **בְּדִילָה** עשויה היתה לִיהְגֹּת *ebdīlā* בתנועה פרוסטטית, משמט הַשְׁנָא שחצין בין הבי"ת לדל"ת. הַשְׁנֹה למשל בְּבִית < אבית (*ebbēt < bbēt < bebēt*) בל"ח ובמקורות קרובים²⁰. בי"ת זו שסגרה הברה, אפשר כאמור שתיהגה פ"א: *epdīlā*^{20א}. במצב

15. ר' הערה 13 לעיל.

16א. ויש לתמוה על מה ראה מהרי"ן אפשטיין לפטור גרסה זו בקביעה שהיא 'טעות סופר' (מבוא, עמ' 1223 הערה 3).

16. נחמיה אלוני, קטעי גניזה של משנה תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראל, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ד. ר' הקטע, קמבריג' T-S. E 1/107 בעמוד ב' (במהדורה הנ"ל עמ' 17).

17. המקום הראשון במשנה מטושטש ביותר וניכר שחלו ידיים באות השנייה והשלישית של המלה — הפתילה. אבל המקום השני ברור דיו.

18. וזו דעתם של מספר מלומדים שעיינו בצילום הקטע לפי בקשתי, הלא הם פרופ' י' ייבין, מר' מ' מישור ומר' ב' אליצור. אף מר' י' בן-דוד סבור שיש שם עקבות של גרסה דומה: הבדולה. אני מודה לכולם על עזרתם בעניין זה.

18א. והשווה 'פתילתא של אבר' בדברי רב לחייא בנו (גדרים מט ע"ב). וקרוב הדבר שכבר בתקופה קדומה נטבע המטבע 'פתילה של אבר' על יסוד הפירוש של משנת סנהדרין.

19. השווה אפשטיין מבוא עמ' 1220-1223, ומ' סוקולוף, קובץ א, עמ' 262-263. בהרבה דוגמות, שאפשטיין וסוקולוף מציינים, החילוף *b < p* חל בסוף ההברה, כגון הבקר < הפקר, תבשילי < תפשילי, נברשת < נפרשת, מרכוב < מרכוף, שבשבת < שפשפת, מבקיעין < מפקיעין, הרטיב < הטרף (ר' סוקולוף שם הערה 30).

20. ר' אפשטיין, מבוא, עמ' 1258-1259; ר"ח ילון, מגילות מדבר יהודה — דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 69; וכן ז' בן-חיים, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 227-228.

כזה עשויה הפ"א לדמות לה דימוי חלקי את הדל"ת הקולית שתיהגה כלא-קולית = תי"ו (t)²⁰: eptila²¹. ונמצאת בְּדִילָה מוזהה עם פְּתִילָה בגלל השינויים המתוארים בדרכי ההגייה²¹. עם זאת, כ"י ק מלמד על צורה אחרת שלא חלו בה החילופים בהגייה. אלא שזו נשתכחה, כאמור, כבר בדורות קדומים. אלה לא ידעו עוד שפְּתִילָה דכאן היא הגייה אחרת של בְּדִילָה. זו נתפרשה להם דוגמה אחת מני רבות של פְּתִילָה הרגילה. אך גם כשנשתכחה הצורה לא נתעמעם הפירוש²²; נשתמרה המסורת הברורה שמדובר כאן בגוש של מתכת: בדיל או אבר וכיוצא בהם²³.

20. אך, כנראה, לא תמיד צויינה התנועה הפרוסטטית בכתב. השווה למשל התיבה קָיִב שהיתה הגויה קָיִב (ר' אפשטיין מכוא עמ' 1226 וכן מב"א 1980, עמ' 29): שימוט הַשָּׂאָ בִּין הַכִּי לִזְיִן (kzib < k^czib) יצר מגע ביניהן וגרם את הידמותן החלקית (gzib) וכנראה אף גרר תנועה פרוסטטית (egzib), אלא שזו לא צויינה בכתיב. והדבר ידוע יפה במסורת השומרונים, הרבה חיבות שיש בהן תנועה פרוסטטית במבטא תנועה זו לא צוינה בכתיב. כנון קָתָב (הגויה aktāb ר' עואנ"ש ג ס"ב עמ' 42), זבן (הגויה azbān שם עמ' 71) ועוד רבים כיוצא בזה. ר' מש"כ על כך בספרי (הנוכח להלן בהערה 38) בעמ' 437.

20 ב. החילופים של דל"ת ותי"ו ממועטים הם כל"ח. ועד כמה שהדבר ידוע לי הם מודמנים בעיקר בסוף הברה. יעידו על כך התיבות הבאות: לעמות (> לעמוד ק, אהילות, ו. כ מקום שני במשנה; התי"ו תוקנה מחדש לדל"ת). נבוכת נצר (> נבוכד נצר מכילתא דרשב"י כא, יג מהדורת י"נ אפשטיין — ע"צ מלמד עמ' 169, כ"י פירקוביץ. במהדורה הנ"ל סומנה דל"ת מסופקת); יוכבת (> יוכבד, שם טג, יג, המהדורה הנ"ל עמ' 96, ע"פ כ"י קמברג Add 3368 המהדיר ציין שם "א"א למצוא אותו", אך עובדי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית איתרו את הקטע). עת (> עַד ספרא קדושים ה, א כ"י וטיקן 66 עמ' תגו"ש אף דוגמה הפוכה: דלד (> דלת, מכילתא דרשב"י כא, ו, המהדורה הנ"ל עמ' 163, כ"י פירקוביץ). אני מודה למר מ' מישור שהעמיד לרשותי את הדוגמות הנ"ל. ואם תמצא לומר שהחומר הנ"ל הוא מאוחר ומכוסס על הגייתם של סופרים מאוחרים תבואנה עדויות עקיפין ללמד שכבר כותבי (עורכי) חיבורים של ספרות חז"ל הכירו את התופעה. כגון "בתורתו של רבי מאיר מצאנו כתוב והנה טוב מאד והנה טוב מות" ("בר"ר מהדורת תיאודור וח' אלבק הדפסה שנייה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 70) או הדרשה שמצאנו בתחומא במדבר חוקת יט: "ויחננו בנחל זרד — שלא היה אלא מלא הזרד ולא יכלו לעברו שלושים ושמונה שנה" (אני מודה למר י' בן-דוד שהעמידני על מקום זה).

21. גם לזאת יש מקבילות רבות במסורת השומרונים. בְּ השימוש הגויה f (אחותה של p) כשהיא סוגרת הברה אחרי תנועה פרוסטטית השווה למשל בְּשֵׁם efssem, בְּקָרְבָּו efgirbu וכיו"ב (ראה ז' בן-חיים בספרו *Studies in The Traditions of The Hebrew Language*, Madrid-Barcelona 1954 עמ' 98 וכן עואנ"ש ה' עמ' 98).

21א. ואולי הפועל מְדַלֵּק העשוי ל הצתת האור יותר מאשר להתכה (ר' הערה 14 לעיל) הוא שזימן את התיבה פתילה הרגילה?

22. ומרובות הדוגמות לכך במחקר ספרות חז"ל, וזכיר בהקשר זה את דבריו של מהרא"ש רונטל תמ"כ בתרביץ מ, השל"א, עמ' 191: "השתלשלות הנוסח שבדפוסים יש בה כדי להמחיש לעינינו, עד מה יורדים הם הדורות בהקפת נוסח ולשון. אף על פי שהתיבה נשתכשה כל כך ואף נתעוותה... שמרה המסורת הפרשנית בצורה מפליאה על משמעות התיבה". דבריו שנאמרו על התיבה דארישן וגלגוליה וגלגוליה גלגוליהם, אף שאינם חופפים חפיפה גמורה את החילוף פתילה / בדילה, כוחם יפה גם לעניין זה.

23. גם דעתו של ר' יוסף ברבי בון (ראה לעיל סוף הציטוט מהירושלמי בסעיף 4 וכן הערה 12) שמדובר

8. המסרן המאוחר של ק (הנקדון-המתקן) כבר לא הכיר את הצורה בְּדִילָה. משנתו שלו דומה למשנתם של כתבי היד שמסורתם הלשונית נופלת ממסורתו של סופר ק. נקדון ק בדומה לסופרים של פ א, של ל ו ושל כ"י אחרים לא הכיר אלא את הנוסחה שעמדה לפני התלמודים; ואם נודמנה לו צורה שונה וייחודית במסורתו של הסופר — אחת דתה: להיעקר. ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות לנטייתו זו של נקדון-מתקן ק²⁴.

9. אמת, צורה זו של המלה — בְּדִילָה, השקולה במשקל קְטִילָה לציין גוש קטן של בדיל יש בה "זרות" מצד דרכי הגזירה. לא מצאנו דרך גזירה כזאת בשם משמות החומרים; זהב, כסף, ברזל וכיו"ב שחלק או גוש קטן שלו תתייחד לו תיבה וצורה לשונית נפרדת^{24א}. אך קושי זה כשלעצמו אין בו כדי לערער את חזקת כ"י ק. אין מתקבל על הדעת שיש כאן גרסה שנולדה בעקבות פירושי התלמודים^{24ב}. לטעמי, סביר יותר להניח שלפנינו צורה מקורית שנשתכחה, משום שנתלכדה בהגייתה עם תיבה אחרת רווחת יותר.

ה ה ג ה ה ו ה ג ב ה ה

10. שנינו במסכת מגילה (ב, א"ב): "הקורא את המגילה למפרע לא יצא... קראה סירוגים ונתנמנם יצא, היה כותבה דורשה ומגיהה אם כיוון ליבו יצא ואם לאו לא יצא", ובמסכת מועד קטן (ג, ד) מצינו: "אין כותבין ספרים ותפילין ומוזוות במועד, ואין מגיהין אות אחת אפילו בספר העזרה". כאן וכאן משמש הפועל הַגִּיָּה: הגיה את המגילה, הגיה אות אחת בספר. הוראתו של הַגִּיָּה ידועה היא, אף שהאטימולוגיה שלו אינה מחוורת כל צורכה²⁵. הַגִּיָּה מציין את פעולת הבדיקה והתיקון של הסופר. כמושא ישיר עשוי לבוא הספר עצמו (מַגִּיָּה = מגיה את המגילה) או כל פרט כתוב בו (אות, מלה משפט וכיו"ב: "אין מגיהין אות אחת בספר").

11. הגרסות מגיהה, מגיהין מקוימות בכל מקורות המשנה בשתי המסכתות הנ"ל (ודומותיהן ידועות במקורות אחרים מספרות חז"ל²⁶ ומספרות שלאחריה) וזלתי בכ"י

ב פ ת י ל ה ש ל נ פ ט מיוסדת על התפישה הנכונה שבמקום זה לא ייתכן לפרש פחילה (רגילה) של צמר או של פשתן וכיו"ב.

24. בפרטים רבים מתגלה זהות בין מסורת הנקדן של ק למסורתם של פ א ו ל ו. הש' למשל את ריבויין היחסי של צורות נְתַקְשַׁל-בינוני במסורת הסופר של ק לעומת מיעוטן (או העדרן) במסורת הנקדן של ק ושל פ א ו ל ו (ר' מב"א, צורות נדירות, עמ' 88-95), ויש רבים כמותם (ור' להלן סעיפים 28-36).

24א. אגב האורח נעיר שמצאנו מקבילה ליחס כזה בין שם קיבוצי (מעין שם של חומר) לבין יחידה שלו (חלק קטן ממנו) בזוג השמות: שְׁעָר/שְׁעָרָה.

24 ב. יושם נא לב שבתלמודים עצמם מופיעים השמות: בעץ, אבר, קסטירון ולא התיבה בְּדִיל גופה.

25. ר' להלן הערות 33-34.

26. כגון "וקרא בו הוא ולא אחר ומגיהין אותו בבית דין של כהנים" (תוספתא סנהדרין ד, ז ע"פ ארפורט; בכ"י וינה ובדפוס ראשון; ומניחין ר' צוקרמנדל, עמ' 421). השווה ספרי דברים (פיסקה קס, מהדורת

ק. בשני המקומות גורס הסופר צורות מהפועל גבה בהפעיל: מגביהה מגביהין. לכאורה, טעות טעה הסופר ששרכב ב"ת ללא צורך, כפי שסבר הנקדן-המתקן שמחק אותה בשני המקומות. אבל יש לשאול: כיצד ידע הסופר לטעות טעות וזה בשני המקומות המרוחקים זה מזה. ברי, שלפנינו עדות שבמסורתו של סופר ק שימש הפועל הגביה לציון פעולת הדיקה והתיקון הידועה לנו עד כה כמובעת בפועל הַיָּיָה (וממנו נגזר בתקופה מאוחרת יותר שם הפעולה הגהה²⁷)²⁸.

12. ואתה תוזה לפשר התפתחות הגביה לעניין ההגהה (לבדוק ולדקדק בספר לתקנו). אפשר לומר, בפשטות שיש כאן ביטוי לפעולתו של הסופר-המתקן: אות שנשמטה מגביהין (תולים) אותה ברום המלה המתוקנת, ומלה שנשמטה מגביהין אותה מעל לשורה וכיו"ב. ומכאן נתרחב שימושו של הגביה לכל פעולת התיקון בכלל, ולא רק ש"מגביהין אות (או מלה) בספר" אלא שמגביהין את הספר עצמו.

אך שמה יש צד אחר בהתפתחות השימוש הזה, אפשר שהגביה הוראתו רחבה יותר: 'הסיר', 'הרחיק', 'סילק' את השגיאה שנפלה בספר. והנה מושג ההגבהה לציון ההסרה וההרחקה יש לו מקבילות סמנטיות ברורות²⁹. זוהי ההתפתחות הסמנטית הרגילה שחלה בפועל סֶלֶק גופו. מעיקרו סֶלֶק הארמי עניינו עָלָה ובאפעל אָסַק (אָסַק²⁹ א) — 'הגביה'. 'הרים'. ומן ההרמה וההגבהה נתפתחה ההוראה של 'הסיר', 'הרחיק', 'התרחק' המובעת בעברית ע"י סֶלֶק ונסֶלֶק: "ובמועד מסלקין לצדידים" (פסחים ד, ז); "מניח כתובה ביניהן ומסתלק" (יבמות טו, ז). וכן מצינו בפועל הרים (רו"ם וגם רמ"ם): "והרים את הדשן" (ויקרא ו, ג³⁰) וכן "הרומו מתוך העדה" (במדבר יז, י³⁰). והם, הם הדברים בפועל עלה³¹.

א"א פינקלשטיין, עמ' 111): "ומגיהים לו מספר עזרה על פי בית דין של שבעים ואחד" (וכן איתא בכ"י רומי 32, מהדורת מקור עמ' 203: "ומגיהין לו וכר" — חסרה שם המלה "ואחד"). ומצוי כמה פעמים גם בבבלי: "מגיהי ספרים שבירושלים" (כתובות קו ע"א); "הגיה אות אחת חייב" (שבת קד, ע"א); "בקורא להגיה" (ברכות יג, ע"א) ובקביל: "ספר מוגה" (פסחים קיב, ע"א). "ספר שאינו מוגה" (כתובות ט, ע"ב) ועוד. ור' במקום הנזכר להלן (סעיף 40, ס"ק ב) ממסכת נידה סה ע"ב.

27. למשל: "הגהת ספרים מסברה — עברה היא, וראוי לנדות עליה" (חידושי הרמב"ן לפרק "יש

נחלין", הובא במילון בן-יהודה, כרך ב', עמ' 1034).

28. ואפשר שיש סימוכין ממקור אחר לגרסת הסופר של ק. ר' סוף הנספח להלן בסעיף 40.

29. ר' דבריו הנכוחים של מו"ר פרופ' ז' בן-חיים שהעמיד אותנו על עניין זה (לשוננו, לה (חשל"א), עמ' 247): "בעברית ובארמית ובערבית ובלשונות אחרות משמש פועל שמשמעותו המצויה היא עליה, גם במשמעות היעלמות ובהפעיל במוכן העלמה". והזכיר שם את הפעלים: עלה, הרים, תרם, סלק וכן רָפַע הערבי.

29א. ר' מה שכתב על כך R. Degen, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10-8* J.H.V. CHR., Wiesbaden 1969 עמ' 41 (בשם שפיטלר) וכן ר' קושטר, תולדות הארמית חלק א, ירושלים חשל"ב, עמ' 21.

30. בשני המקומות נקט תרגום אונקלוס פ ר ש : ויפרש (ויק' ו, ג), אתפָּרְשׁוּ (במדבר יז, י).

31. ואפשר להוסיף על אלה את enlever בצרפתית ששימושו נתרחב לציון הסרה. כגון "enlever le manteau" — 'להסיר את המעיל'; או "enlever des taches" — 'להסיר (לסלק) כתמים'.

כגון "עלה קרח" (מל"ב ב, כג) — 'הסתלק מכאן קרח'. וראויים לכאן הפסוקים מבמדבר (טז, כד-כו): "העלו מסביב למשכן קרח דתן ואבירם" ובעקבותיה: "סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים האלה" וכשנעשה הציווי מהו אומר: "ועלו מעל משכן קרח דתן ואבירם"³².

13. וכך מתבאר יפה השימוש בהגביה במשנת שבת (כא, ג): "בית שמאי אומרין מגביהין מן השולחן עצמות וקליפין" בדומה למשנת פסחים הנוכרת לעיל "ובמועד מסלקין לצדדים". החידוש העולה מכ"ק הוא שהגביה נתיחד ממש על סילוק הטעות, הסרתה והרחקתה. ואחר כך נתרחה הוראתו אף לתיקון הספר (המגילה) עצמו. וראוי להקביל לכאן את נקח הערבי. זהו הפועל הרגיל לציין את פעולות ההגהה של הספר. פועל זה שימש מעיקרו לציין פעולה טכנית: לחתוך ולסלק את הענפים הקטנים שבמקל, כדי שיצלה לשימוש. ובעצם הוא נאמר על כל דבר שאתה מסיר ממנו משהו (פגום או מיותר) ושם אותו הצדה. ונאמר בכלל זה גם על הסרת פגמים מהדיבור. כללו של הדבר הסרה של כל פגם מובעת ב- נקח ואין תמה שנתרחב שימוש גם אל הגהת הספר, הסרת פגמיו. בזאת רואה אני הקבלה סמנטית בין נקח הערכי לבין הגביה העברית.³³

14. ההסבר הראשון (שהצענו לעיל בתחילת סעיף 12) רואה בהגביה שימוש כפשוטו, הגביה — תלה את האות או את הפסוק שנשמטו על גבי השורה; ומכאן נתרחה השימוש לכל פעולת תיקון. ההסבר השני מייחס להגביה משמעות כוללת ורחבה יותר: תיקן את הספר על-ידי שהרחיק והסיר כל טעות שנפלה בו בין שתיקן ע"י מחיקה ובין שהוסיף מה שנשמט. בין כך ובין כך נתרחה השימוש של הגביה לכל פעולת תיקון ואף הספר או המגילה עצמם משמשים מושא (ישיר) של הפועל ("היה כותבה ודורשה ומגביהה")³⁴. יתא אשר יהא ההסבר להתפתחות הסמנטית של הגביה לציין פעולת

32. והעירני פרופ' ש' מורג על דוגמה מעניינת. עתק משמש מקביל של גבה בשירת חנה: "אל תרבו דברו גבה גבה גבה — יצא עתק מפיכם" (שמ"א ב, ג) ונמצא ש-עתק, העתיק שעניינו הסיר, הרחיק יוצא גם אל הוראת העלייה והגובה. משמע לפנינו מקבילה הפוכה שפועל מפועלי ההעברה וההרחקה משמש גם לעניין ההגבהה.

33. ומתקשה אני לקבל את הכרעתו של בן-יהודה שהוא "נקח" הוא "נגה" העברית (הגיה), בחילוף קו"ף בנימ"ל וחי"ת בה"א. בעיה קשה היא גיורונו של הַגִּיף העברי. בן-יהודה (כרך ד', עמ' 3503-3505) ראה להפריד בין "נגה" — 'האיר' הכללי, לבין "נגה" — 'הגיה ספר' וראה בהם שני שורשים נפרדים. ובהערה 5 בעמ' 3505 דחה את דעת כל הקדמונים כולם כפי שעשה י' לוי במילונו שטען "כי הסתעפות מושג עיון ותיקון ספר ממושג אור אינה טבעית" ובהמשך הדברים הוא אומר: "ואולם גם גורתו מן השורש נִגַּה בערבית כמשמ' הרחיק אינה טבעית". הבירור החוזר של נִגַּה בערבית מראה שבד"כ עניינו הרחיק את האדם והשיב פניו ריקם, דחה אדם בלתי אהוב באופן מכוער, נוף בו. וספק אם נוכל באמת לראות בהִגִּיף (הפעיל של נגה) העברי את הַגִּיף הערבי. אך כיוון שהקשר מבחינת חוקי המעחק עם נִקַּח קשה אף הוא, שמא בכ"ז יש טעם בדברי הקדמונים שהגיה, שעניינו האיר, הוא שנתגלגל לציין את פעולת ההגהה של הספרים. וצ"ע (אני מודה ביותר לידידי ד"ר חסיב שחאדה ולאחי הצעיר מו"נ מאיר מיכאל נ"י שסייעוני בבדיקת ענייניהם של נִקַּח וְנִגַּה בערבית).

34. אם אמנם הַגִּיף — תיקן ספר — קשור בהִגִּיף האיר, הפיץ אור. נראה שההתפתחות הסמנטית של הַגִּיף והַגִּיף הלכה בדרכים הפוכות. הַגִּיף נאמר תחילה על האות, המלה, המוגבהת או על השגיאה המורחקת

ההגהה, העובדות אינן זוות ממקומן. כ"י ק מגלה לנו שימוש ייחודי ונדיר של הגביה שלא נודע לנו עד עתה. מסתבר ששני הפעלים הגביה³⁵ והגביה שימשו בלשון חכמים. הראשון נשתגר והשני נשתכת. השימוש הייחודי של הגביה נדחק מפני שימושי הרגילים של הפועל שעיקר שימושו נשאר בתחום ההרמה או ההסרה בכלל. לעומת זאת הגביה שלא היה עמוס הוראות ומשמעו כאן היה ספיציפי יותר, הוא שנשתגר ודחק כליל את הגביה.

נְתַפְעֵל (נְתַפְעֵל) כפועל יוצא

15 "רבי שמעון בר רבי אומר, הרי הוא אומר: "רק חזק לבלתי אכל הדם כי הדם הוא הנפש וגו' — ומה אם הדם שנפשו של אדם קצה הימנו, הפורש ממנו מקבל שכר. גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומחמדתן, הפורש מהן על אחת כמה וכמה שיוכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות" (מכות ג, טו). בפרטים רבים נבדל נוסח משנה זו בספרים שלנו ובכ"י מאוחרים מהנוסח שנשתמר בכה"י הקדומים. אעמוד כאן על פרט אחד בלבד. כנגד הנוסח "ומחמדתן" שברוב הספרים, גורסים הסופר של ק, כ"י לו וקטע אחד מהגניזה (T-S. NS, 60.19)³⁶ וכן שני דפוסים קדומים של התלמוד (ויניציה-ב, רפ"א ודפוס יוסיטיניאן³⁶): "ומתחמדתן" בבנין נְתַפְעֵל. אבל גם כאן הנקדן של ק הטח אחרי הרבים, תיקן³⁷ ופנה לקרוא: ומחמדתן³⁸.

16 בלשון המקרא משמש בניין התפעל, בעיקר, כבניין חוזר (רפלקסיבי)³⁹. אך

וממנה הועבר בדרך ההרחבה לספר המוגבה (= המתוקן; השווה בערבית פְתַאב מְנַקַח — "ספר מוגבה" = מוגה). לעומת זאת הגיה, אפשר ששימש תחילה להגהת הספר — הארתו ע"י תיקון וממנו הוא הועבר בדרך הצמצום גם להגהת המלה, האות.

35. יש להעיר ש"הַיִת" — הַיִר בסתם אינו משמש כלשון התנאים כפי שעולה מהקונקורדנציה לספרות התנאים של המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

36. תדתי נתונה לרב דר' דוד יי שכנאי, שהראני בטובו את הגרסות של קטע הגניזה הנ"ל ושל שני הדפוסים הקדמונים של התלמוד הבבלי.

37. הנקדן העביר קו על התי"ו.

38. בכל פעם שאתה מוצא חילוף בין נְתַפְעֵל לְפַעֵל בכינוני (או בעתיד) יש מקום לשאול אם אין לפנינו בעצם צורת מְתַפְעֵל ליד מְפַעֵל (> מתפעל) בהידמות ת' הבניין לפה"פ (דבר זה אינו בא בחשבון כמובן בצורות העבר נְתַפְעֵל לעומת פְעֵל). הידמות ת' הבניין לפה"פ (גם כשאינה דל"ת, טי"ת או תי"ו) ידועה יפה בניבי הארמית של א"י (לארמית היהודים בא"י ר' דאלמן בדקדוקו למשל בעמ' 297 ועוד; לארמית השומרונים ר' למשל עואנ"ש ג', ספר ב', עמ' 86 בהערה לשורה 1; לסורית של א"י ר' לפי שעה בספרי, מחקרים בסורית של א"י, ירושלים תשל"ז עמ' 225 הערה 287 ועמ' 433 הע' 86, הדברים מורחבים במאמר העתידי להתפרסם באחד מכתבי העת הלועזיים) ובניבים אחרים, אלא שבלשון חז"ל אין עדויות של ממש להתרחשות התופעה בלשון התנאים (ר' הנמן, עמ' 207, ור' מבוא פר, עמ' 183).

39. ר' למשל דקדוק גוניוס, סעיף 54d..

מצויים בו גם השימוש הפעיל⁴⁰ וגם השימוש הסביל⁴¹. והדבר מובן ביותר, הבניין החוזר יש בו שני צדדים — צד פעיל וצד סביל כאחת. פעמים שגובר בו הפעיל ופעמים שגובר בו הסביל. בל"ח עיקרי שימושיו הם להביע את החוזר⁴² או את הסביל⁴³. וניכר בבירור, שכמקרהו של הנפעל מקרהו של הנתפעל: היעלמות הסביל הפנימי של בניין הקל (פעל/יפעל) ושל בניין פעל (פעל)⁴⁴ זימנה לנפעל ולנתפעל את השימוש הסביל כשימוש עיקרי בלשון חכמים. אך יש לקבוע שאף השימוש הפעיל לא נעלם כליל. ובעצם, כל עוד משמש הנתפעל (כנפעל) שימוש חוזר, אפשר שיגבר בו הצד הפעיל והוא מושך אחריו מושא ישר. דבר זה מתועד הן בלשון המקרא והן בל"ח, כגון: "והתנחלתם את הארץ" (במדבר לג, נד)⁴⁵; "התקבלת"⁴⁶ כתובתיך" (כתובות ט, ט'⁴⁶). בשני המקומות יש בפועל צד פעיל וצד חוזר. 'תנחלו בעצמכם (לעצמכם) את הארץ', 'קיבלת בעצמך (לעצמך) את כתובתיך'^{46א}.

17 וכך יש לפרש את הדוגמה ממסכת מכות "ומתחמתן" — 'הנפש מתחמדת את הדם' לעצמה. ומצאנו לשימוש זה של נתחמד סימוכין ממקום אחר בספרות התנאים. בספרי דברים, פסקה שלט: "כאשר מת אהרן אחיך — מיתה שחמדת לה; ומהיכן חימד משה מיתתו של אהרן וכו'". כנגד "שחמדת לה" מצינו במקור אחד "מיתה שנתחמדתה לה"⁴⁷. ואין "נתחמדתה לה" אלא חליף (ואריאנט) אחר של "נתחמדתה אותה" בחילוף הידוע של

40 שימוש זה אינו נדיר בלשון המקרא כפי שכבר העירו רבים מן המדקדים ישנים גם חדשים (ר' ספר הרקמה לריב"ג, מהדורת מ' וילנסקי — ד' טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' קצא; גזניוס, סע' 54f וסע' 117w; זואוק, סע' 125c וכן אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א עמ' 489 (להלן בנדויד): "התגלחו את נורו" (במדבר ו, ט); "אָרְדִים" (תהל' מב, ה); "והתדרו את עונם" (ויק' כו, מ) ועוד; "והתנחלתם את הארץ" (במדבר לג, נד), "והתנחלו" (ישע' יד, מ) ועוד; "ויתנכלו אותו" (בראשית לו, יח); "ויתנצלו... את עדים" (שמות לג, ו); "ויתפרקו את נזמי הזהב" (שם לב, ג) "ויתפשט יהונתן את המעיל" (שמ"א יד, ד); "התפתחי מוסרי צוארך" (ישע' נב, ב); "הצטיידנו אותו" (יהושע ט, יב). וכבר העמידו מדקדים על ההקבלה בין התפעל ונפעל לבין הצורות המדיאליות ביוונית.

41 שימוש זה במקרא נדיר יותר מקודמו, השווה דרך משל: תתהלל (משלי לא, ל); וישתכחו (קהלת ת, י); ר' רקדוק גזניוס, סע' 54g.

42 כגון מתאבק (אבות א, ד); תתודע (שם א, י); מתלבש (תהלים ב, ד) ועוד (השווה סגל, עמ' 119).

43 ר' סגל, עמ' 120 כגון נתבשלו, נתקוצה (שביעית ד, ב) ועוד.

44 פעל המקראי נעלם למעשה בל"ח (ר' סגל, עמ' 116—117; וילוק, מבוא, עמ' 128 ועמ' 136 ואילך).

45 יש דוגמות לנפעל בלשון המקרא: "נשברתי את לבם הַזֹּנֶה" (יחזק' ו, ט); תְּנַשְׁנֵי (ישע' מד, כא). ויש

מקבילות גם בל"ח, כגון "אילו הייתי חייב לך, היה לך להיפרע את שלך כשכרת לי את השדה" (כתובות יג, ח).

45א פועל זה הוא אחד הפעלים במשנה המקיימים את — במקום נת — ברוב כה"י הטובים של

המשנה (ר' הנמן, עמ' 208 ואילך ומב"א 1980, עמ' 20—21).

46 דוגמה זו הוזכרה ע"י סגל עמ' 119 סעיף (ב); בנדויד, עמ' 489, מזכיר דוגמות נוספות.

46א מי שנוקל לספרות התנאים יגלה ש"התקבל / נתקבל את" מודרן בה כחמישים פעם.

47 הגרסה נמצאת בציטטים מן הספרי שבמדרש הגדול שפרס"ד צ' הופמן (ר' חילופי הנוסח במהדורת

א"א פינקלשטיין, עמ' 389).

המלית את (אותי, אותך וכו') ושל המלית ל'. אבל שימוש זה של בניין נתפעל הגורר מושא ישיר נשאר נדיר בלשון חכמים⁴⁸. שכן, כאמור, צד הסביל הוא שגבר בבניין זה, משהפך יורשו של פעל שנדחה מהלשון⁴⁸. זהו הרקע לעקירתן של צורות נ ת פ ע ל כפועל יוצא בידי המעתיקים⁴⁹. הפועל התקבל / נתקבל (התקבלי גיטך, התקבלת כתובתיך וכדומה) ניצל מגורל זה, מן הסתם, בשל ריבויין היחסי⁴⁹ של הדוגמות המוזמנות בו⁴⁹. לא כן היה באשר לנתחמד את; זה עולה רק זעיר שם ועלטה לו מה שעלתה לצורות נדירות.

ש הפותחת פסוקי זמן

18. שימושי המלית ש בלשון חכמים נסקרו ונידונו בידי ק' אלברכט⁵⁰, מ"צ סגל⁵¹, ונ"ה טור-סיני⁵². כולם נתנו דעתם הן על שימושי רווחים והן על שימושי נדירים, אלא שנחלעם מעיניהם אחד משימושי הנדירים, אף על פי שנשמר גם במהדורות הדפוסים של המשנה בכמה מקומות⁵³. כוונתי ל-ש הפותחת פסוק זמן, כלומר בהוראה וזה לצירופים בשעה ש, בזמן ש וכיוצא בהם⁵⁴ (תופעה זו שלא הוכרה עד כה, נעלמה מעיניו של אחד ממפרשי המשנה האחרונים בבואו לדון בחילופי נוסחאות בין כתבי-יד ותלה בהם מה שאין בהם⁵⁵).

48. ר' המקומות הנרמזים אצל בנדויד, עמ' 489.

48א. ר' סגל, עמ' 116 ועמ' 120 סעיף (ה).

49. דומה אני שמהדירי טקסטים לא עמדו תמיד על דבר זה, ואף הם ראו לתקן. השווה למשל נ ס ת ל ק כפועל יוצא שנשמר בילקוט פתרון תורה (ר' רא"א אורבך, ספר פתרון תורה ילקוט מדרשים ופירושים, ירושלים תשל"ח, עמ' 20): "לאחר חצות מסחלקין אותו למערכה אחרת". ונראה שאין צורך בתיקון — מסלקין — שהציע המהדיר. אך לא כל דוגמה המוזמנת לנו בכ"י היא ודאית. כך למשל גרסת כ"י ק: "עד שתתקדש ידך ורגליך" (תמיד א, ד) ליד "קידש ידיו ורגליו" (שם); כלום אין כאן דיטוגרפיה, התי"ו של הנוקבם נכפלה בטעות וצריך להיות שתקדש, כפי שראה לנקד הנקדן שמחק את התי"ו השנייה?

49א. ר' הערה 44 לעיל.

49ב. אולי לא למותר להעיר שהתופעה הנידונה פה מקוימת יפה גם בארמית (ובכלל זה הארמית של א"י על כל ניביה, ר' למשל עואנ"ש ב, עמ' 393, 526, 561-562 וכן ג ס"ב, עמ' 67, 72, 256).

50. K. Albrecht, *ψ in der Mischna, ZAW*, 31 (1911), עמ' 205-217.

51. לאחרונה בדקדוקו, עמ' 57-59 ור' במיוחד סעיף 92 בעמ' 59.

52. במילון בניהודה כרך י"ד, עמ' 6782-6788.

53. ר' להלן סעיף 19 דוג' ה-ו-ז-ח. וסעי' 23.

54. אלברכט (ר' לעיל הערה 50) בסעיף 10 עמ' 213 ואילך עוסק בצירופי ש ומליות אחרות (כגון מִשְׁ, משעה ש, כל זמן ש וכדומה) כמלות הפותחות פסוקי זמן. אגב הדין בצירוף קִש (עמ' 214) הוא משרבב משפט אחד הפותח ב-ש בלבד, המתפרש לו פסוק זמן: "אפילו הורתו של ראשון שלא בקדושה" (יבמות יא, ב) ומתרגם: Sogar wenn die Empfängnis des ersten stattfand, damals als sie noch nicht in Heiligkeit war — וברור שהוא טעה בהבנת המשפט הזה לדיוקו; שכן אין כאן אלא ש, הבאה לפני מלת השלילה לא כמו בלא; ש לא (בדומה ל-ך לא הארמית, ר' סגל, עמ' 59) פותחת נשוא שלילי.

55. ר' להלן דוגמה ב' בסעיף 19 ומה שנאמר עליה בסעיף 24.

19. להלן מבחר דוגמאות מן המשנה:

(א) "פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה: 'השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וכו'... התקין הלל⁵⁶ פרוזבול" (שביעית י, ג). כנגד ש ר א ה שברוב הנוסחאות גורס כ"י ק וכן קטע מגניזת קאהיר⁵⁷: ש ר א ה. וכן מצינו בספרים שלנו בספרי דברים פסקה קיג⁵⁸ ובבבלי גיטין דף לו ע"א (בשינוי קל בסדר המלים): "שראה את העם שנמנעו".

(ב) "ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון (גוריון), כשעלו לבקרו, נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל ושמונה עשר דברים גזרו בו ביום" (שבת א, ד). לעומת הנוסח פ ש ע ל ו שבספרים שלנו ובכמה כ"י וכן ברוב הנוסחאות של התוספתא⁵⁹, מצינו בכחבי יד טובים של המשנה — ובכללם ק, לו, פא וכמה קטעי גניזה ואפילו כ"י פס דד"ר נאפולי — "ש ע ל ו לבקרו" (וכן גורס כ"י ארפורט של התוספתא⁶⁰)⁶¹.

(ג) "המוציא שטר חוב על חברו. והלה הוציא שמכר לו את השרה. אדמון אומר: יכול הוא שיאמר 'אילו הייתי חייב לך, היה לך להיפרע את שלך כשמכרת לי את השרה'. וחכמים אומרים: זה היה פיקח שמכר לו את הקרקע מפני שהוא יכול למשכנו" (כתובות יג, ח). ברוב הספרים מאז הדפוס הראשון מצינו: כשמכרת. לעומת זאת אנו מוצאים שמכרתה⁶² בכה"י ל ו, פ א ובקטע גניזה מאוסף אנטונין⁶³. וכן גרס הסופר של כ"י ק. [אלא שנוספה כ זעירה לפני השי"ן בידי הנקדן (= כשמכרתה⁶⁴)]. ומעין זה גרס גם כ"י פ ס : שמכרת⁶⁵.

(ד) "שאל רבי ישמעאל את רבי יהושע כשהיו מהלכין בדרך, אמר לו מפני מה אסרו גבינות של עובדי כוכבים" (עבודה זרה, ב, ה); כנגד הנוסח כ ש ה י ו שבדפוסים ובכ"י לא מעטים מצינו ב — ק: שהיו. הנקדן הטיל שווא לפני השי"ן וכן בזה לתיקון: כְּשֶׁהָיוּ (כדרכו במקומות אחרים להביא את ניקודן של אותיות מוספות מבלי להוסיף את האותיות עצמן⁶⁶).

56. המבנה התחבירי "התקין הלל פרוזבול" שיש בו חזרה על הנושא ה ל ל, יש בו קושי. לעומת זאת הנוסח "עמד והתקין פרוזבול" שנתקיים בכמה מקורות (ר' ח"נ אצל זק"ש ב, עמ' צד והערה 10 שם וכן המקומות הנוכרים בהמשך הסעיף מספרי דברים ומבבלי גיטין) הוא פשוט יותר.

57. ר' חה"נ אצל זק"ש ב, עמ' צג.

58. ר' מהדורת א"א פינקלשטיין, עמ' 173 (זוהי, כנראה, תוספת שאינה מגוף הספרי המקורי).

59. ר' א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' 15.

60. ר' גולדברג (בספר הנוכר בהערה הקודמת), עמ' 16.

61. ויעוין במש"כ להלן בסעיף 24.

62. זהו, כידוע, הכתיב המקובל לצורת הנוכח של העבר, ברוב כה"י הקדומים של ספרות תו"ל: פ ע ל ת ה כה"א לציון התנועה הסופית.

63. ר' כץ, עמ' סט.

64. וקשה לקבוע, בצילום שלפניי, אם הכ"ף נכתבה על גבי אות אחרת שנגרדה.

65. ללא ה"א סופית (ר' הערה 62 לעיל).

66. השווה למשל, אַם (= וְאִם, תרומות א, ב; לפי זק"ש ב, עמ' קב כל העדים של משנה זו וזלתי ק

גורסים ו א ם): לְעֶזְרָא (= אֶלְעֶזְרָא, ר"ה א, א ועוד); לְיַעֲזָר (= אֶלְיַעֲזָר יבמות ח, ד ועוד), והדבר מצוי אצלו גם בניקודים של קיצורים: יַבְחָק' עֶשֶׂר (= וַיַּבְחָשָׁה עֶשֶׂר מְגִלָּה א, א); אִמְ' (= אִמְרָת, כתובות יא, ד).

(ה) "שאל פרוקלוס בן פילוספוס את רבן גמליאל בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי... 'מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי', אמר לו: 'אין משיבין במרחץ' (שם ג, ד). מתוך ההקשר ברור שלפנינו פסוק זמן הפותח ב— ש: "שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי"⁶⁷, שנתקיים בכל הנוסחאות שלפנינו ולא רק בכה"י הקדומים⁶⁸.

(ו) "אמר רבי עקיבא: שאלתי את רבן גמליאל ואת רבי יהושע באטליס של אמאוס, שהלכו ליקח בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל וכו'" (כריתות ג, ז) אף התיבה שהלכו, שנתקיימה בכל הנוסחאות שלפנינו, פותחת פסוק זמן.

(ז) "לא היה שוחט שוחט עד שהוא שומע קול שער הגדול שניפתח"⁶⁹ (תמיד ג, ז).

(ח) "מיריחו היו שומעין קול שער הגדול שניפתח"⁶⁹ (שם ש ח). הנוסח שניפתח שבשתי המשניות מקוים בכל כתבי היד והדפוסים. ואף כאן ברור שלפנינו פסוק זמן "כאשר נפתח השער"⁷⁰ וליתר דיוק: "בכל עת שהוא היה"⁷¹ נפתח"⁷².

20. כללו של הדבר, בכל שמונה הדוגמות הנזכרות מדובר ב— ש כמלית הפותחת פסוק זמן. ברוב הדוגמות מוסכים הדברים על התרחשות שהייתה בעבר⁷³. הפסוק המשועבד מגדיר את הנסיבות הטמפורליות: "בשעה שראה הלל", "בזמן שעלו לבקרו" וכו'. במקום

67. מתוך תשובתו של רבן גמליאל: "אין משיבין במרחץ". ברור שהשאלה הייתה בזמן שהיה במרחץ ולפנינו ש הפותחת פסוק זמן.

68. נקדן-מתקן ק לא תיקן כאן — ולא רק כאן — כנראה, משום שהפסוק לא נתפרש לו פסוק זמן, ור' להלן סעיף 23.

69. הנוסח של קטע זה כולו הובא ע"פ כ"י ק.

70. מן הראוי לציין שבפירוש המשניות לרמב"ם שבדפוס ראשון מצינו חוספת אחרי המלים המסיימות את הפירוש למשנה ז: "וכשהוא נכנס להיכל פותח השער גדול לשחוט התמיד". והתוספת: "שמתוך ההיכל הוא נועל וכשנפתח השער שוחט התמיד".

71. בד"כ נוקדה התי"ו בפתח: כן הוא בכ"י ק: נִפְתַּח (אין לדבר בכ"י זה על חילופים סדירים של קמץ ופתח) וכן נוקד בדפוס ליוורנו תרפ"ט: נִפְתַּח (וכך ניקד ילון). ולא נתחוויר לי מדוע הועדף כאן זמן "פָּעַל" ולא "הִנֵּה פִּעֵל" (הִנֵּה נִפְתַּח). שכן מדובר בפעולה שאינה חד-פעמית. והשווה נוסח ק, בהמשך המשנה הזאת, שהובא להלן בהערה 72.

72. וכדאי לרמוז כאן לדוגמה נוספת ממשנת תמיד ג, ח: "מיריחו היו שומעין קול השופר ויש אומ' (אומרין, אומרים) אף קולו של כהן גדול בשעה שהוא מזכיר את השם ביום הכיפורים". זהו הנוסח שנתקיים בכ"י לו, פס, בקטע גניזה שפרסם כץ (עמ' קנא) ובדפוסים (הקטע כולו חסר בכ"י פ א). בר ק מצוי נוסח אחר במשפט האחרון: "[והוא] אומ' [הגיע] קולו שלכהן גדול שהיה מזכיר את השם ביום הכיפורים". המלים והוא, הגיע נכתבו על-גבי גרד; וכנראה מעיקרא היה נוסח וזהה לנוסח המקורות הנ"ל: "ויש אומ' אף קולו של כהן וכו'" ותיקן המתקן כפי שתיקן. אבל העיקר הוא החילוף "שהיה מזכיר" (כ"י ק) כנגד "בשעה שהוא מזכיר" שבמקורות הנזכרים. ואף כאן ה' ש פותחת פסוק זמן, אבל דבר זה הוא ודאי, רק אם נניח נוסח "ויש אומ' אף קולו של כהן גדול שהיה מזכיר וכו'", שכן בנוסח המתוקן "הגיע קולו של כהן גדול שהיה מזכיר", ניתן לפרש את המשפט הפותח ב"שהיה" כמשפט זיקה. ואפשר שאף כאן מקור התיקון בהבנה לא מכוונת ובחוסר ידיעה של ש הפותחת פסוק זמן (ר' סעיף 23 להלן).

73. כשהפעול הוא בזמן בינוני או בזמן "פעול" ("עתידי") עשוי המשפט להתפרש משפט תנאי (ר' למשל הדוגמה הנזכרת להלן בסעיף 21).

אחד בלבד מדובר על פעולה חוזרת בעבר — "קול שער הגדול שניפתח" — היינו: "קול שער הגדול כשהיה נפתח"⁷⁴. בכל המשפטים משמשת ψ כמלת הקישור העותחת את פסוק הזמן ללא כל תוספת של מלית אחרת: [בשעה] ψ , [בזמן] ψ , [כ] ψ וכיו"ב.

הערות:

21. א. לא כללתי לעיל (בסעיף 19) דוגמות של פסוקים משועבדים העשויים להיתפס פסוקי תנאי. כגון: "חמש חבורות ששבתו בטרקלין אחד. בית שמאי אומרים עירוב לכל חבורה וחבורה ובית הלל אומרים עירוב אחד לכולן. ומודים בזמן שמקצתם שרויין בחדרים או בעליות שהן צריכין עירוב לכל חבורה וחבורה" (עירובין ג, ו). כנגד "בזמן שמקצתם" שבספרים המצויים ובכמה כ"י ובכללם פ א גורסים הסופר של ק וכן כ"י לו ש מ ק צ ת ס. והרי לנו שוב פסוק הפותח ב — ψ בלבד. אך כאן אין הכרח לראות בפסוק הפותח בשמקצתם פסוק זמן, אפשר שאין זה אלא משפט תנאי כללי. ואין תמה שאתה מוצא גרסות כגון: "שם היו מקצתם (מקצתן)" (כן מצינו בכ"י פ ס, בדפוס ראשון נאפולי וכן תיקן המתקן של כ"י ק). ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות לחילופים שבין משפטי זמן ומשפטי תנאי כלליים⁷⁵.

22. ב. במקומות אחרים קשה להכריע אם לפנינו ψ הפותחת פסוק זמן או שם ψ משמשת כמלת קישור למשפט משועבד אחר מן הסוגים הרווחים יותר בלשון חז"ל, כגון ψ הפותחת תיאורים ופסוקים של סיבה. דוגמה לספק זה משמשת המשנה במסכת יומא (ו, ד): "ויום טוב היה עושה לכל אוהביו שיצא בשלום"⁷⁶. לעומת זאת, בדפוסים מצינו: "ויום טוב היה עושה לאוהביו ב ש ע ה ש י צ א בשלום מן הקודש". נוסח הדפוסים "בשעה שיצא" מכוון כמובן לפסוק זמן, אך אפשר שהנוסח שנשמר בכ"י: "ש י צ א בשלום" מכוון לפסוק סיבה: "מפני שיצא בשלום".

23. ג. ונראה שבכמה מקומות נתקיימו בספרים שלנו פסוקי זמן הפותחים ב — ψ (ר) לעיל דוגמת ה — ו — ז — ח בסעיף 19) מאחר שנתפרשו למעתיקים כשימושים אחרים של ψ , כגון פסוקי תנאי, פסוקי סיבה, פסוקי זיקה^{76א} וכיו"ב. זהו כנראה הטעם שמתקן ק תיקן רק שתי דוגמות (הדוגמות ג — ד לעיל בסעיף 19) מתוך השמונה הנזכרות⁷⁷. אך אפשר

74. ור' הערות 71–72 לעיל.

75. ותן דעתך שהפועל המשמש כאן הוא כבינוני — ש ר ו י ין (ר' לעיל הערה 73).

76. זהו נוסח כ"י פ א וכ"י אחרים. בכ"י לו מצינו נוסח דומה (ללא התיבה לכל), אך בכ"י ק יש שינוי בזמן הפועל: "יום טוב עשה לכל אוהביו שיצא בשלום".

76א. ור' גם מש"כ לעיל בהערה 72.

77. אחרי הכול נקדן / מתקן ק אינו פועל על דעת עצמו. הוא כרוך, כנראה, אחרי נוסח משנה אחר שהיה לפניו. נוסח זה דומה לנוסחם של כתבי יד אחרים שמסרו נוסח מתוקן של ל ש ון המ ש נה. אך לא בכל מקום חלה ידם של המתקנים המאוחרים, ופעמים רבות נמלטו מן התיקון צורות מקוריות (ור' להלן סעיפים 34–35).

שפעל לטובתם של מקומות אחרים גורם אחר: הימצאותן של דוגמות אחדות במסכתות, שהועתקו פחות ונלמדו פחות (כגון הדוגמות ממסכת שביעית או תמיד), עשויה הייתה לסייע בשימורן. והדברים ידועים.

24. ד. מבקש אני לעמוד כאן על דוגמה אחת מאלו שנתפרטו לעיל (דוגמה ב בסעיף 19). א' גולדברג בפירושו למשנת שבת⁷⁸, ביקש להבחין בין שתי הנוסחאות ש ע ל ו לבקרו, כ ש ע ל ו לבקרו. "שעלו" ... היה אפשר לומר שהיה זה בזמן שישב ודרש ספר יחזקאל כמסופר בבבלי יג ב: 'אמר רב יהודה אמר רב, ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן-חזקיה שמו שאלמלא הוא נגזו ספר יחזקאל ... מה עשה? העלו לו ג' מאות ... וישב בעליה ודרש'. אולם לפי הנוסח "כשעלו" ... צריכים לפרש כמו הרמב"ם ... שהחכמים היו נוהגים לבקרו לפרקים ופעם אחת כשביקרו גורו". נראה שגולדברג סבור שהנוסח "שעלו" מכוון לביקור אחד ויחיד ידוע; כלומר, הפסוק "שעלו לבקרו" הוא פסוק זיקה ... ? ואילו הנוסח "כשעלו לבקרו" מתפרש פסוק זמן. ומסופקני ביותר אם יש מקום לאבחנה זו. שתי הנוסחות אחת הן, בשתייהן יש פסוק זמן, באחת הוא פותח ב — פָּשׁ ובשנייה ב — שָׁ בלבד⁷⁹.

25. שימוש זה של שָׁ כמלית הפותחת פסוק זמן חידוש הוא בלשון חכמים. מבדיקת שימושי "אשר" ו — "ש" בלשון המקרא מתברר שאינן פותחות פסוקי זמן, כפי שהטיבו לקבוע ש"א ליונשטם וי' בלאו⁸⁰: "אין דוגמות ודאיות ל"אשר" בהוראה זמנית טהורה (= "כאשר")." ואכן כל הפסוקים שמילון בד"ב⁸¹ מביא כדוגמות לפסוקי זמן מתפרשים יפה פסוקי תנאי⁸², כגון "אשר נשיא יחטא" (ויקרא ד, כב); "אשר" משמשת כאן בתפקיד דומה ל"אם" שבפסוקים ג ("אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם"), יג וכו' בפרק ד' שם. או "את הנרכה אשר תשמעו" (דברים יא, כז) כנגד "והקללה אם לא תשמעו" בפסוק כח שם⁸³. אף פסוקי המקרא ש"אשר" משמשת בהם תְּלִיף של "כאשר" אינם פסוקי זמן אלא פסוקי השוואה, כגון "אשר לא יספר צבא השמים ולא ימד חול הים, כן ארבה את זרע דוד עבדי" (ירמיה לג, כב). תפקידה של "אשר" בפסוק זה וזהה לתפקידה בפסוקים שיש בהם "כאשר ... כן": "כאשר יחנו, כן יסעו" (במדבר ב, יז), "כאשר השמים החדשים

78. ר' הספר הנוכח לעיל בהערה 59, עמ' 15-16.

79. המבקש לקבוע אם החכמים ביקרו את חנניה בן-חזקיה ביקור אחד או ביקורים הרבה אין לו להיתלות בהבדלי נוסח אלה ...

80. ש"א ליונשטם — י' בלאו, אוצר לשון המקרא, ירושלים (ללא ציון שנת ההוצאה) כרך א', עמ' 306

טור ד'.

81. עמ' 83 סעיף 8 קטן d.

82. למעשה גם במילון בד"ב מסייגים הדברים (ר' ההערה הקודמת).

83. ולא מקרה הוא שבכל שמונת הפסוקים, שמילון בד"ב מוזכר, הפועל הוא בזמן "יפעול" ("עתיד")

— יחטא, תשמעו וכיו"ב, העשוי יפה לפסוק של תנאי קיים ולא דווקא לפסוק זמן (ר' לעיל הערה 73).

... עמדים לפני נאם ה', כן יעמד זרעכם ושמכם" (ישעיה סו, כב). וכך יש לראות את כל הדוגמות שמילון בד"ב מציין בסעיף e בעמ' 83.

26. גם שימושי ש' בלשון המקרא — כולל תפוצתה בספרים השונים לתקופותיהם — נתפרטו במקומות שונים⁸⁵. לבד משימושה ככינוי זיקה (כגון "כחולשעל שפת הים לרב" — שופטים ז, יב ועוד) היא משמשת, כידוע, גם כמלת חיבור לפתיחת משפטי תוכן ("וראיתי אני שיש יתרון לחכמה מן הסכלות" — קהלת ב, יג ועוד) או לפתיחת פסוקי סיבה (אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתיני השמש" — שיה"ש א, ו) ועוד. אך לא מצאנוה פותחת פסוקי זמן אלא בצירוף עם מליות אחרות: כש — כגון, "כי גם לא ידע האדם את עתו כדגים ... וכצפרים ... כהם יוקשים בני האדם לעת רעה כשתפול עליהם פתאם" (קהלת ט, יב) או עד ש': "עד שהמלך במסבו, נרדי נתן ריחו" (שיה"ש א, יב)^{86/87}.

27. ובכן, כאמור, שימוש ש' כמלית הפותחת פסוק זמן הוא חידוש של לשון חז"ל. נראה שהשימוש של ש' במקום כש, בשעה ש, בזמן ש, הוא פרי מעמדן התחבירי של המליות הללו, היינו בהיותן מסומכות לפנים (במעמד פרוקליטי) חל בהן קיטוף ושחיקה. מבחינה זו יש דמיון למה שהתרחש בלשון המקרא; ליד הצירופים "אשר על כן", "באשר", "יען אשר", "למען אשר", "כאשר", "באשר" וכיו"ב, עולה גם "לשון קצרה": "אשר" בלבד, הפותחת פסוקים משועבדים (כגון פסוקי סיבה, תכלית, תוצאה, תנאי⁸⁸). והם הם הדברים באשר לשימוש ש' במקרא ובלשון חז"ל, גם זו משמשת לעצמה (במקום צירופים ארוכים יותר ביחד עם מליות אחרות) כפתיחת פסוקי סיבה, תנאי וכיו"ב⁸⁹. עתה למדים אנו

84. קבוצה מיוחדת העומדת לעצמה מהווים משפטי הכותרת בספר ירמיהו: "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו" (ירמ' יד, א; מו, א; מט, לד). ברור שאין לפנינו פסוקי זמן. שכן אם נפרש כותרת זו כפסוק זמן, יהיה משפט הזמן נטול פסוק עיקרי. ושמא יש ללכת בעקבי בעל הפשיטתא החופס את הכותרת (בפרק מט, לד) כמשפט מורכב בעל פסוק זיקה המשמש פתיחה לנבואה — "פתגמה דמריא דהנא על ארמיא נביא" (= "דבר ה' אשר היה אל ירמיהו"; דהיינו השם הזווקק "דבר ה'") נשתבץ בתוך פסוק הזיקה; אגב האורח נעיר, שכך תפסו בלאו ושא ליונשטם את כל הדוגמות הללו). וראוי להעיר שבמשפט זה גופו מצוי פסוק זמן מפורש — "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו הנביא אל עילם, בראשית מלכות צדקיה מלך יהודה". אך אפשר שאשר שבכותרות הללו משמשת מלת הצגה presentative ותו לא, כפי שנתפרשו הדברים בפרק יד לבעל השבעים (*καὶ ἐγένετο λόγος κυρίου πρὸς Ἱερεμίας*) ולבעל הפשיטתא (וְהָאָהָרָא פתגמא דמריא על ארמיא), שניהם מתרגמים "אשר" על ידי ו' החיבור המשמשת מלית הצגה לפסוק כולו. וכך יש לראות את ש'—ומקבילתה הארמית ד — הפותחות דיבור ישיר בל"ח. ה—ש' (הד') הפכה להיות מלת הצגה המציעה את הנאמר.

85. ר' ג' כרגשטרסר ב-ZAW כרך 29, עמ' 40—56 ובמיוחד מילון בד"ב, עמ' 979—980.
86. השימוש הרווח של "עד ש ... " בא עם משפטי זמן של "עתיד" כפי שהטיבו לקבוע בד"ב (עמ' 980), כגון: "אל תעירו ואל תעוררו את האהבה עד שתתפץ" (שיה"ש ב, ז). או "כעניני עבדים אל יד אדוניהם ... כן עניינו אל ה' אלהינו עד שיחננו" (תהילים קכג, ב) ואף הם רמזו למקבילה ביומא ה, א.
87. לפירוט הדברים ר' בד"ב במקום הנרמז בהערה 85 לעיל.
88. ראה ש"א ליונשטם — י' בלאו במקום הנזכר (בהערה 80 לעיל), עמ' 306 טור ד'.
89. ר' טורסיני במקום הנזכר (בהערה 52 לעיל) עמ' 6784 הערה 1 לטור ב'.

שהתופעה נתרחה בלשון חז"ל גם למשפטי זמן, אף בהם משמשת ש פרטיקולה עצמאית הפותחת פסוק משועבד של זמן⁹⁰. אבל תופעה זו נשמרה רק טיפין טיפין במקורות לשון חכמים, ואף בה שלחו ידיהם מעתיקים מאוחרים (וגם כאן ניכר ההבדל בין הסופר לנקדן של ק). ואין פלא שלא הוכרה עד כה.

לכחינת היחס בין הסופר לנקדן-המתקן של ק

טיב המסירה של תופעות נדירות

28. מעמדו המרכזי של ק במחקר לשון חכמים בכלל ובמחקר לשון המשנה בפרט, ידוע ומוכר מזה זמן רב⁹¹. ואמנם כל בדיקה חוזרת של כל סוגיה מסוגיות ל"ח חוזרת ומאשרת תפיסה זו. כמעט בכל עניין ניתן לקבוע ש— ק עולה על כל מקורות לשון התנאים שנשרדו בידינו. אך דברים אלה אמורים רק באשר למסורתו של הסופר העיקרי של כתב-היד ולא באשר למסורתו של הנקדן. למרבה הצער, לא תמיד הקפידו החוקרים (ובכללם כותב השורות הללו) על ההפרדה העקבית המתבקשת בין שתי הידיים העיקריות המיוצגות בכתב היד⁹²: א) הסופר שכתב את רוב כה"י (זולתי הדף הבודד הכולל את הקטע ממסכת נידה ד, ב עד ו', ד וששת הדפים האחרונים ממסכת זבים ב, ג ועד סוף סדר טהרות)⁹³, ב) הנקדן-המתקן⁹⁴ שניקד את רוב כה"י⁹⁵.

90. המָּשָׁה את אוזנו ללשון הילדים בישראל ישמע. לעתים קרובות, משפטים מעין "שהלכתי הביתה, ראיתי אותו" במקום "כשהלכתי הביתה... ", דהיינו, אף כאן משמשת ש כמלת הזמן. אך נראה שבלשון הילדים פעל תהליך שונה מזה שתיארנו. נראה שבלשון זו, בצרור (דָּבָק) העיצורים ש הפותח את המליה קָש — נתעמעמה ונשתחקה ככ"ף הלא-קולית משלא הייתה עוד תנועה החוצצת בינה לבין השי"ן (לפחות במבטא הרווח בפי רוב דוברי העברית הישראלית).

91. ר' קוטשר, מחקרים, עמ' עג — קסח***.

92. ויש להדגיש שד"ר הנמן ז"ל ראה להפריד בספרו — בתוך הרשימה הביבליוגרפית בעמ' כו — בין שתי הידיים הללו.

93. למשל הכינוי החבור לנסתרים-נסתרות יין (כנגד $\text{ס} / \text{ן}$ של המקרא) עולה רק ממסורתו של הסופר; הנקדן עוקר אותו בכל מקום וגורס ן (ר' קוטשר, מחקרים, עמ' תנג — תנד). והוא הדין באשר לשם כרתן בנו"ן סופית (כנגד כרתי שבדפוסים); צורה זו עולה ממסורת הסופר (ר' הנ"ל שם, עמ' צח). כנגד זה הכפלת הרי"ש בחיבה זו עולה כמובן רק ממסורתו של הנקדן (עיין שם). והם הם הדברים באשר לניקוד ן של כינוי הנוכח, אף זה עולה מן-בצור רק ממסורת הנקדן (ר' שם, עמ' פח ואילך).

94. לעתים אהה מוצא סימנים של תיקונים גם במסורת הניקוד של ק (בידי נקדן אחר?). כגון "אם יש בו רנח בְּשָׁפִי שְׁעָרוֹת" (נגעים ד, ב) שתוקן "אם יש בו רחב שְׁפִי שְׁעָרוֹת", בחחילה נוקד "רנח בְּשָׁפִי". שכן הבי"ת של רחב נדבקה למלה התוכפת — שְׁפִי, ואח"כ הועמדו הדברים על דיוקם.

95. ויש סימנים ברורים שלבד משלושת המשתתפים העיקרים בכה"י (א. א. הסופר, ב. הנקדן-המתקן, ג. הסופר-הנקדן שכתב וניקד את הדף הבודד ממסכת נידה ואת ששת הדפים האחרונים של סדר טהרות), מצויים בכה"י עקבות של שתיים או שלוש ידיים נוספות, שהוסיפו וגרעו פרטים שונים בגיליונות כתב-היד לכל אורכו. דבר זה יפורט במקום אחר.

29. מספר ההבדלים הגלויים בין שתי הידיים עולה על חמשת אלפים. כוונתי למקומות שהסופר כתב צורה אחת ואילו הנקדן מתקן אותה ומוסר צורה אחרת (בדומה למה שהוזכר לעיל בסעיפים 6, 11, 15 וכן במאמר "צורות נדירות", סעיפים 11 א—ב, ד, ו—ז, 18). לכד מאלה מצויים עוד שפעי הבדלים לא גלויים שאין לעמוד עליהם, אלא לאחר בירור מדוקדק; ותבוא הדוגמה הבאה לפרש את הדברים: בשישה מקומות מזדמנת צורת הבינוני של הפועל שכתב בניין קל ובכולם נוקט סופר קתיב חסר וי"ו אחרי השי"ן: ש כ ח / ש כ י ח. הוא כיוון כנראה לצורה שְׁכַח בכל מקום⁹⁶. לא כן קרא הנקדן, הוא מקיים שלוש צורות: (א) שְׁכַח (פאה ו, יא⁹⁷); הַשְׁכִּיחַ (שבת ז, א⁹⁸); (ב) הַשְׁכַּח (אבות ג, ח (י)⁹⁹); (ג) שְׁכַח/שְׁכַח (מקואות ד, א, 3x). רק במסכת מקואות חופפת מסורת הנקדן את מסורת הסופר; הנקדן שקרא שְׁכַח/שְׁכַח בשני מקומות מכיר מסורת אחרת (הלך בעקבי הניקוד בתהלים ג, כב ואיוב ח, יג: שְׁכַחִי?¹⁰¹) ויש עוד הרבה כיו"ב.

30. ההבדלים בין הסופר לנקדן המתקן של כ"י ק הם מרובי פנים ותקצר היריעה מלפרט ומלתאר אותם לסוגיהם ולסוגי סוגיהם. לפי שעה, נסתפק בציון הקו הברור שבו בא לידי ביטוי מהותי ההבדל האיכותי ביניהם: טיב מסירתן של צורות ושימושים נדירים. פרופ' קוטשר תמ"כ ואחרים העמידו על שני גורמים עיקריים, שפגעו במסירתה של ל"ח: השפעתה של לשון המקרא מכאן והשפעתו של התלמוד הבבלי מכאן. ואין עוד מי שיערער על הקביעות הללו בכללותן. ואף מי שמשגי עליהם נוגע, למעשה, בפרט זה או זה, אך לא בגופי הדברים. כל מי שמצוי במחקר ל"ח יודע אל-נכון

96. ואכן בדיקת הכתיב של צורות קוטל (בינוני פועל) בכ"י ק מגלה שכולן כתובות אצלו באופן סדיר כו"ו. היוצאים מכלל זה מעטים הם ורובם ככולם טעמם ונימוקם עמם. ונוכיר כאן את הבולט שבהם. החיבה בהן הנפוצה במקרא ממשיכה להיכתב בלי וי"ו וכן הוא בצורת הרבים לְהַגִּים (ואף זו סדירות בכתיב היא!), לעומת זאת צורת הנקבה לְהַגִּת / לְהַגִּת שאינה מצויה כלל במקרא יש שהיא נכתבת ב"ק כתיב מלא וי"ו: כוהגת (יבמות טז, ז); כוהגות (שם ג, י) ואין זו אלא דוגמה אחת מני רבות לנוכחות המכרעת של הכתיב המקראי בספרות חז"ל. כאמור, ברובן המכריע של צורות הבינוני קוטל משגיר ומסדיר סופר ק את הכתיב כו"ו, ואם אין וי"ו, בד"כ מכוונים הדברים לצורת קטל כמו בצורה שְׁכַח (ור' הערה 100 להלן). ואין כאן אלא קיצורי דברים.

97. צורה חסרת וי"ו מקוימת כאן בפאה גם בכ"י לו, פא ועוד (ר' וק"ש א, עמ' קמד).

98. צורה חסרת וי"ו מצויה גם בכ"י לו, בכ"י לידן, בשלושה קטעי גניזה ועוד (ר' גולדברג, בספר הנזכר לעיל בהערה 59, עמ' 125).

99. כלום נשתבש כאן נקדן ק וגרס עבר במקום בינוני או שמא החי"ת גרמה להעדרת פתח בע' הפועל (על פני צִיְרִי בע' הפועל ופתח גנוב לפני החי"ת) מעין "הנוטע און" (תהלים צד, ט), "רקע הארץ" (ישע' מב, ה). מי שמכיר את שיבושיו של נקדן ק (בפרט בסדרים האחרונים) יטה אל הפתרון הראשון. ואכמ"ל.

100. בחילופים במסכת אבות דן ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, עבודת דוקטור אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ו, עמ' 58, וציין שם ששְׁכַח היא הצורה המקורית בל"ח. השווה ש כ י ח ין (תוספתא פאה ג, א), ש כ י ח ה (ירושלמי, שבת ז, ע"ד).

101. אך מצינו במקרא גם שְׁכַחִים (ישע' סה, יא), שְׁכַחִי (תהלים ט, יח).

שבהשפעת דרכי לשון המקרא ודרכי הלשון של התלמוד הבבלי הורחקו בידועין ובלא יודעין אפילו צורות לשון שגורות ונפוצות ביותר בלשון חכמים. טול דרך משל את צורת הריבוי של שמות חתומי ות הנפוצה ביותר בל"ח — מְלָכִיּוֹת, פּוֹרְעֵנִיּוֹת, אֹמְנֵיּוֹת וכיו"ב — שנדחתה מפני הריבוי המקראי יצת כגון: מְלָכִיּוֹת. או השמות לְעֹזֵר, לִיעֹזֵר הרווחים ביותר בספרות החכמים שהומרו בְּאֶלְעֹזֵר, אֶלְיָעֹזֵר על-דרך לשון המקרא. וכן הכתיב של הדורתנועה ay בסוף תיבה שנכתבת במסורת היהודית בא"י¹⁰² ביו"ד אחת או בשתיים (כגון דמי/דמיי, תני/תניי, שמי/שמי) שהומר בעקבי הבבלי ב—אי (כגון דמאי, תנאי, שמאי); מדובר כאן בתופעה כוללת ונפוצה ששינתה פניה.

31. ואם זהו גורלן של צורות רווחות ושגורות אין תמה שצורות ושימושים נדירים עיברו את צורתם או נעקרו כליל ממקורות רבים של ל"ח. כאן פעלה לא רק ידיעתם של גורמי חוץ בעלי יוקרה שנלמדו בידי המעתיקים (לשון המקרא ולשון התלמוד הבבלי). הצורות הנדירות נמצאו בתחרות פנימית עם צורות אחרות בתוך הטקסטים של ל"ח. ומשום כך נדרשו מהמסרן הכרה טובה של המסורת ודבקות בה במהימנות ובדייקנות. כך בדרך משל, ש' כמלית הפותחת פסוקי זמן, שהייתה כנראה בלתי שגורה¹⁰³ (כפי שעולה מבדיקת הטקסטים) נמצאה בתחרות עם ב'ש'ש, ש' בזמן ש' ועוד, הנפוצות יותר. זו ואלה צורות לשון חז"ל מקוריות הן, אך הצורות הנפוצות נשתלטו על הצורה הנדירה¹⁰⁴. ובמלית ש' גופה נתקיימו בעיקר שימושי הרווחים. הווי אומר: מרחק הזמן והמקום מלשון חכמים המקורית הייתה לו תוצאה מפליגה על מידת ידיעת הדייקנים. לא רק לשון המקרא ולשון התלמוד הבבלי השפיעו בשל יוקרתן, אף במקום שלא הייתה להן אחיזה אהה מוצא שינויים בלשון הנמסרת: על כורחך אתה אומר: נתעמעמה הכרתם ומסירתם של קווי ייחוד וצורות נדירות.

102. בצדק העמידנו מו"ד פרופ' ז' בן-חיים הרבה פעמים (בשיעוריו בל"ח ובארמית א"י ובהדומות אחרות) על העניין שרבות מהתופעות הנעדרות מכתבי-היד המכונים "ארץ-ישראליים" ונמצאות בתלמוד הבבלי [ואף כאן אין לערבב בין מסורת הניקוד הבבלי של ל"ח לבין התלמוד הבבלי: שני גיבושים שונים המה] מצויות הן במסורת השומרנית. כגון דגם הנטייה של פעלי ל"י בכינוי חבר קְנָאָה, דָּחָאו הרווח בעיקר בתלמוד הבבלי כנגד קְנָיִיָה, דָּחָיו בכ"י "ארץ-ישראליים", שכן-חיים מצא לו סימוכין במסורת השומרנית (השווה עוּאנ"ש ה, עמ' 118). או הכפלת הרי"ש שהיא נדירה בטיפוס המכונה א"י, אבל מעונגת יפה במסורת המזרחית של ל"ח (השווה המבוא לכ"י פרמה ב קובץ א', עמ' 180–181) וידועה גם ידועה במסורת שומרן (ר' עוּאנ"ש ש, עמ' 65). ההבדל בין כה"י המייצגים את המסורת היהודית בא"י לטיפוס הבבלי על שני סוגיו [מסורת הניקוד הבבלי ומסורת הלשון של התלמוד הבבלי] עולה בכירור מהמקורות. ואף הקשר בין רבות מהתופעות האופייניות לטיפוס הבבלי לארץ ישראל (מסורת שומרן) אינו מוטל בספק. על כורחך אתה אומר שלפנינו שני גיבושי מסורת שונים מא"י — הן הטיפוס המכונה "ארץ-ישראלי" והן הטיפוס המכונה "בבלי" יונקים מא"י מרובת המסורות והלהגים בשלפי הדיבור העברי בא"י (ור' עוּאנ"ש ש, עמ' 251–259 ובמיוחד הדברים המזהירים שבפסקות 8.4–8.5).

103. לעיל סעיפים 18–27.

104. אולי הסבר זה אינו יפה לכל דוגמה שנתקנה, אך בלי שום ספק יפה הוא לרוב הדוגמות שנתקנו.

32. דבר זה ידוע לכל מי שניסה להתחקות אחרי המסורות שבע"פ של לשון המשנה בעדות ישראל: לכל עדה יש מסרנים בדרגות שונות. מה בין מסרן מעולה למסרן בינוני? — הראשון יודע גם את קריאתן של צורות המזדמנות במשנה רק פעמים אחדות — בין שצורתן שומרת על קדמות מופלגת ובין שדבקו בה השפעות חוץ בתקופות מאוחרות — השני ניכר בו שרק הצורות הרווחות (הידועות על-פי-הרוב מסידורים וממחזורים או מספרי ליקוטים אחרים או מלים שזכו להשתקע בלשון הדיבור על כל רבדיה) שגורות על-פיו; צורות נדירות מתגלים בהן מגומים וחוסר עקיבות.

33. דברים אלה בהבדל המתחייב ממרחק הזמן והמקום יפים גם להפרש שבין סופר ק הנקדן-המתקן. אמת, כל מסרן מעיד על הלשון הנמסרת בתקופתו ואין לנקות אותו מחשש של השפעות מאוחרות. אך במקרה של כ"י ק, למרות שכנראה אין הבדל רב בזמן בין שתי הידיים¹⁰⁵, מסתבר שסופר ק זכה שקיבל (= שהעתיק) את משנתו מטופס עתיק יומין ודבק בו, בדרך כלל בקפדנות ראויה לשבח¹⁰⁶. הנקדן שייך לחבורה אחרת. הלה דבק בטופס משניות אחר, שכמותו אנו מכירים בדמותם של כה"י פ א ו לו¹⁰⁷. הרבה מהצורות הנדירות שנהגו במשנה אינן קיימות בטופס שלו, ומשנודמנו לו בטופס שהסופר העתיק, הוא מתאימן למסורתו שלו: פעמים הרבה הוא מתקנן ומסלקן. צדקה עשה אתנו הקב"ה שברוב המקומות לא העלימו תיקוניו את הנוסח הקודם שיצא מתחת ידי הסופר הראשון¹⁰⁸. זהו זה ממשיכים מתקיימים — פעמים הרבה — איש בצד רעהו. מחובתו של המחקר לחשפם, להעמיד עליהם ולבררם. ובוזה להוסיף עוד לַבְּנִים בבניינה של ל"ח, כדי להגיע לתיאורה המכוון לפרטיו. בשתי סקירותינו¹⁰⁹ על נושא זה, ניסינו להעמיד על כמה מן הפרטים הללו, ע"פ הדרכים שנסללו בידי גדולי חוקריה של ל"ח.

ושלוש הערות בחתימת הדברים:

34. א. פעמים הרבה, אין כמובן יכולת לדעת אם יש הבדלים בין שתי הידיים העיקריות של ק. שכן מגבלות הטקסט העיצורי חסר הניקוד וחוסר יכולתו להביע באופן מלא את מערכת התנועות אינו חושף את כל הנתונים הפונולוגיים והמורפולוגיים המשוקעים בו. לעומת זאת הטקסט המנוקד עדייתו מלאות יותר ומבוררות יותר בכגון זה. הכתיב "מקטל" למשל, עשוי לִמְקַטֵּל ועשוי לִמְקַטֵּל ברוב כה"י של ל"ח, על כך אין פלא שרבו ההבדלים בניקודם של שמות עצם השקולים במשקלים אלה. ואין זו אלא דוגמה אחת

105. זו דעתו של פרופ' מ' בית-אריה. אגב אורח נציין שפרופ' בית-אריה שראה את כה"י עצמו בכודפסט ראה לקבוע ששתי הידיים השתמשו בשני צבעי דיו שונים.

106. אם כי גם הוא לא ניקה מטעויות המזומנות לכל מעתיק.

107. ולא כאן המקום לקבוע את מידת הקורבה ומידת השוני בין שני כה"י הללו.

108. אך ר' הערה 72 לעיל (ציונה שם דוגמה שניטשטשו בה כליל עקבות היד הראשונה; ויש הרבה

כמותה).

109. במאמר צורות נדירות ובמאמר הנוכחי.

מני רבות¹¹⁰. מכל מקום, אין שום ספק שיש זהות מכרעת בין מסורותיהן של שתי הידיים. אם הנקדן מנקד בכל מקום בעבר נתפעל ולא נתפעל אין לראות בזה הליכה עיוורת של הנקדן אחרי הכתיב (חסר ה"ו"ד אחרי עה"פ)¹¹⁰ זה וגם זה קיימו מסורת קדומה בפרט זה כבפרטים אחרים. אך אנו עניין לנו כאן דווקא בהבדלים שביניהם.

35. ב. זאת לדעת, גם מסורת הנקדן יודעת גם יודעת, בדומה לכ"י אחרים ומסורות טובות הרבה צורות לשון נדירות עתיקות יומין. וכבר הוזכרו הדברים ע"י חוקרים שונים. השווה למשל את האבחנה בין תתיקה — שם הפעולה של חתך: "תתיכת יבלתו" (פסח' ו, א) לבין תתיקה — "הדבר החתוך" (למשל ערלה ב, טז ועוד הרבה פעמים), אבחנה זו משותפת למסורת הנקדן של ק¹¹¹ לניקוד פ א ולמסורת התימנים¹¹². או קיומן של צורות הבניין הכבד חסר-דגשות העין: פָּעַל, פוּעַל, נְתַפְעַל שנשמרו בכ"י ק ובמסורות טובות אחרות¹¹³. או הניקוד אָפֶר (שביעית ט, א; ביצה ב, ז) — 'אָחו', שנשמר בכ"י ק, פ א ופעם אחת אפילו בכ"י פ ס¹¹⁴, התואם להפליא את השם באכדית¹¹⁵,¹¹⁶ ה ה ב ד ל ב ין הסופר לנקדן של ק הוא בכמות הצורות הנדירות והמיוחדות לל"ח שנשמרו בדיהם. וכמות זאת עושה איכות.

36. ג. אין אני סבור שההבדל בין הסופר לנקדן משקף, בהכרח, שתי מסורות מקומיות שונות. על-כל-פנים אין בידינו, לעת הזאת, כלים של ממש להסיק מסקנה כזאת. נראה יותר, שיש כאן הבדל בטיב המסירה, כפי שכבר אמרנו. הסופר מסורתו מהימנה יותר ועתיקה יומין, מסורת שנוקתה משינויים והשפעות חוץ מפליגות. הנקדן-המתקן מסורתו ידעה שינויים, פעלו עליה ביותר מרחק המקום ומרחק הזמן מן הלשון המקורית¹¹⁷.

סיכום

37. ארבע הסוגיות שנסקרו כאן (לעיל סעיפים 27-3: פְּתִילָה / בְּדִילָה; הַגִּיהַ / הַגְּבִייהַ; נתחמד כפועל יוצא; שְׁ כמלית הפותחת פסוקי זמן), והשלוש שנידונו במקום אחר¹¹⁸ (סִיכָה
110. כל כתיב חסר מְזַמן הרבה צורות שוות כתיב (הומוגרפים) ושונות בהגייה. השווה דרך משל את הדוגמה באסתר ב, ו: הכתיב הַגִּלָּה המופיע שם ג' פעמים מכוון למלים: הַגִּלָּה, הַגְּלָה, הַגְּלָה.
- 110א. ר' ילון, מבוא, עמ' 15 ואילך.
111. ר' קוטשר, מחקרים, עמ' קלג.
112. דבר זה נרשם על ידי שבטיאל (ר' קובץ א', עמ' 220 והערה 29 שם).
113. ר' מב"א 1980, עמ' 125-126.
114. ר' מב"א 1980, עמ' 61.
115. ר' קוטשר, מחקרים, עמ' תמה — תמו.
116. אבל אין לבטל ביטול גמור את הקריאה אָפֶר. צורה זו שנשמרה במקורות מאוחרים ידועה גם בערבית הגלילית: afar (ללא הכפלת ה-ʿ) בהוראת 'מקום מרעה' ואינה ידועה ממקור ערבי אחר (דבר זה למדתי מפי חברי המלומד ד"ר חסיב שחאדה בן כפרי-יאסיף שבגליל). ונראה שלפנינו משקע עברי קדום בערבית של הגליל.
117. ר' מש"כ לעיל בהערה 22.
118. ר' מב"א, צורות נדירות.

/ יְסִיכָה; נְתַקְטַל בִּינוּנִי שֶׁל בְּנֵי־נֶחֱפֶעֶל; פְּעוֹל בִּינוּנִי פְּעָלִי שֶׁל בְּנֵי־קַל) אֵינָן אֲלָא מִדְּגַם שֶׁל תּוֹפְעָה כּוֹלֶלֶת. וְאִף בּוֹה נִמְצָאִים אֲנִי מִמְשִׁיכִים כִּמְהַחֲלוּ רְבוּתֵינוּ הַזּוֹקְרִים בְּשֵׁנֵי הַדּוֹרוֹת הַקְּדוּמִים, שְׁבִיקְשׁוּ לַחֲשׂוֹף צוּרוֹת נְדִירוֹת וְקוּי יִיחֹד שֶׁל ל"ח. שְׁכָן הֲלָלוּ — תּוֹפְעוֹת הַיִּיחֹד לְסוּגִיָּהן — הֵן שֶׁנִּפְגְּעוּ קְשׁוֹת בְּתַהֲלִיךְ הַמְּסִירָה הַמְּמוּשָׁךְ שֶׁל ל"ח.

אִמֵּת, יֵשׁ מִי שֶׁיִּטְעֵן שֶׁהַתִּיאֹר הַעֵיִקְרִי שֶׁל לְשׁוֹן מִתְחִיל בְּהַגְרַת הָעֵנִינִים הַרוּחִים וְהַנְּפוּצִים וְהֵם הַם עֵיִקְרִי בְּנֵי־נוֹ שֶׁל כָּל דְּקוּק וְשֶׁל כָּל מִילּוֹן. אֲךָ הַבְּלִשָׁן הַשּׁוֹאֵף אֶל הַכֹּלֵל אֶל יִשְׁכַּח שֶׁאֵינָן לּוֹמְדִים לְשׁוֹן מִן הַכֹּלֵל לֹת שְׁבָה בִּלְבַד¹¹⁹. הַתִּיאֹר הַנִּכּוֹן וְהַמֵּלֵא שֶׁל כָּל לְשׁוֹן לֹא יִבּוֹא עַל מְקוֹמוֹ, אֲלָא אִם נִפְנָה לְבַרֵּר אֶת מְרַכִּיבָה לְפִרְטִיהֶם וְלְפִרְטֵי פִרְטִיהֶם, וּבְכֹלֵל זֶה בִּירוֹן שֶׁל סוּגִיּוֹת נְדִירוֹת שֶׁנִּשְׁכַּחוּ וְהוֹשְׁכָחוּ בְּמִרוּצַת הַדּוֹרוֹת¹²⁰.

38. מַחְקֵר הָעֵנִינִים הֲלָלוּ חֲשׁוֹב הוּא לֹא רַק בְּפִנֵּי עֲצָמוֹ כְּדִי לְעִמּוֹד עַל עֵנִינֹת שֶׁנִּשְׁתַּכַּחוּ. אִף בִּיקְשׁוּ לְהַעֲמִידוֹ כְּאִמְצָעִי לְבִירוֹר טִיבָן שֶׁל מְסוֹרוֹתֵינוּ הַעֵיִקְרִיּוֹת שֶׁל הַטּוֹב בְּכַה"י שֶׁל סְפָרוֹת הַתְּנָאִים שֶׁנִּשְׁרָדוּ בִּידֵינוּ. דוּמָה אֲנִי שְׁבִירוֹר זֶה מֵרָאָה מַעַל כָּל סִפְקֵי שְׁעֵלֵינוּ לְקַבּוֹעַ אֲמוֹת מִידָה שׁוֹנוֹת לְכֹל אֲחַת מֵהֶן; לֹא רָאִי הַסּוֹפֵר שֶׁל כ"י ק כְּרָאִי הַנִּקְדָּן. הַרְאִישׁוֹן מִשְׁמֵר יוֹתֵר וְיוֹתֵר תּוֹפְעוֹת נִשְׁכַּחוֹת מֵאֲשֶׁר הַנִּקְדָּן. בּוֹה הָאֲחֵרוֹן דְּבִקּוֹ רֹכֵב הַסִּימָנִים שֶׁל דּוֹרוֹת מֵאוֹחֲרִים: רַבִּים מְקוּי הַיִּיחֹד הַנִּשְׁכַּחִים שֶׁל ל"ח נִשְׁתַּכַּחוּ מִמֶּנּוּ. וּבְדִין שֶׁמְכַאֵן וְהֵלֶךְ נִהְיָ מְקַפִּידִים עַל הָאֲבַחְנָה בֵּין שְׁתֵּי הַמְּסוֹרוֹת הֲלָלוּ.

39. רַבִּים מְקוּי הַיִּיחֹד וְהַחִידוּשִׁים בְּלִשׁוֹן חֲכָמִים עוֹלִים בְּקִנְיָה אֶחָד עִם מְסוֹרֶת הָעֵבֶרִית וְהָאֲרָמִית שֶׁל הַשּׁוֹמְרוֹנִים. דְּבַר זֶה לְמַדִּים אֲנִי בִּזְכוּת מַפְעַל הָאֲדִירִים שֶׁל בַּעַל סֵפֶר הַיּוֹבֵל — מוֹרְנוּ וְרַבְּנוּ הַגְּדוֹל פְּרוֹפֶסוֹר זָאֵב בֶּן־חַיִּים. חִישׁוֹף מְסוֹרוֹתֵיהֶן שֶׁל הָעֵבֶרִית וְשֶׁל הָאֲרָמִית נוֹסַח שׁוֹמְרוֹן, חֲקִירָתָן וְהַעֲמַדָּת בְּנֵי־יִנּוֹן אֵינִם מֵטְרָה בְּפִנֵּי עֲצָמָן גְּרִידָא, אֲלָא הֵן גַּם אֲבָן יִסוֹד הַמְּשֻׁרָת שִׁירוֹת מִיִּשְׂרָאֵל, כֹּל פִּינָה מְפִינּוֹתֶיהָ, אֶת מְסוֹרוֹת הַיְהוּדִים לְמִקְרָא וּבְמִיחֹד לְלִשׁוֹן חֲכָמִים. הִדִּי לָנוּ בְּדוּגְמוֹת בּוֹדְדוֹת: צוּרוֹת נְתַקְטַל בִּינוּנִי הַעוֹלוֹת טִיפִין טִיפִין בְּמִקְוֹרוֹת שֶׁל לְשׁוֹן חֲכָמִים מוֹצְאוֹת לְהֵן תִּימוּכִין שֶׁל מִמֶּשׁ בְּמִסוֹרֶת שׁוֹמְרוֹן¹²¹. הַקְּרִיאָה "מִשְׁחִילִין פִּירוֹת דֶּרֶךְ אֲרוּבָה" (בִּיצָה ה', א) מְסִיעֵת לְמְסוֹרֶת שׁוֹמְרוֹן וּמְסִיעֵת מִמֶּנָּה¹²². וְאֲכַן סוֹנָא דְאַרְעָא (דִּישְׂרָאֵל) חַד הוּא.

119. הַיִּטִּיב לְנִסַּח אֶת הַדְּבָרִים מו"ר פְּרוֹפ' י' קוֹטְשֶׁר ת"כ, שֶׁהִיָּה נוֹהֵג לומר בְּכַנּוֹן זֶה "הַרְבֵּה מִן הַמְּדַקְדָּקִים (קְרָא ham'daqdaqim) הַרְחִיקוּ עֲצָמָן מִן הַבְּלִשְׁנוֹת מִשְׁפָּנוּ אֶל הַכֹּלֵלִים וְגַם אֵלֵיהֶם לֹא הִגִּיעוּ".

120. וְאִתָּה תִּמָּה בִּיּוֹתֵר עַל חוֹקֵרִים לֹא מַעֲטִים הַעוֹסְקִים בְּטַקְסִטִּים עֲתִיקִים שְׁעִדִין מְקַלִּים אֶת מִלְּאֲכַתָּם; כָּל אִימַת שֶׁהֵם נִתְקַלְּמִים בְּצוּרוֹת וְרוֹת וּמְשׁוֹנוֹת, הֵם נוֹזְרִים עֲלֵיהֶן גּוֹרֵת עֲקִירָה וְחִיקוֹן. וְאֵינָן יוֹדְעִים לֵאמֹר שֶׁהֵם מְכוּוֹנִים פִּינֵיהֶם — לְטַקְסֵת הַעֲתִיק אוֹ לְטַקְסֵת שֶׁלֵּהֶם ...

121. ר' עוֹאנָ"שׁ ה', ע"מ' 143 וּמב"א, צוּרוֹת נְדִירוֹת, ע"מ' 94.

122. ר' עוֹאנָ"שׁ ג', ע"מ' 148.

נספח לסעיף 11: הגיה / הגביה

40. א. ושמא יש עדות נוספת לקיום הגביה במקום הגיה במקום אחר; בכבלי נידה — מצינו בספרים שלנו — דף סה ע"ב: "שאני כתובה דמגבי בה טפי עד דחתמי", אלא שבמלת המפתח **מגבי** (ולא רק בה) נחלקו העדים הישירים והעקיפים:
- ב. בכ"י מינכן 95 מצינו: "שני כתוב' דמגהי טפי עד ככתבי [ותוקן: דכתב]". וכדפוס וניציה מצינו "שאני כתובה דמגהי בה טפי עד דחתמי"; וזוהי גרסת רש"י המובאת בספרים שלנו — "שאני כתובה דמגהי בה טפי — יש עיכוב בדבר לדקדק בכל ולחותמה, הילכך בעינן לילה שלימה וחצי יום". וברור שרש"י כיוון לפועל נגה באפעל: אָגָה (בדומה להגיה ספר של העברית). כפי שקבע ב' קוסובסקי בקונקורדנציה לתלמוד (יאסטרוב שכרך אותו במילונו — עמ' 873 — עם נגה במשמעות 'חשך', 'אחר לבוא', החטיא את העניין, אך ר' להלן סע' ד בהמשך).
- ג. בערוך — ערך גח, א — מצינו גרסה אחרת: "שאני כתובה דמגחי בה טפי, כלומר נושאיך ונותניך בה טובא עד חצי הלילה", והביא שם בסמוך דוגמה נוספת משאלתוח רבאחאי: "והאידינא דקא סלקי כהניא בתעניתא במנחה, כיון דמגיחי ברחמי עד זמן נעילה דיומא דכיפורי וכו'". ובעל הערוך השלם גזור את שתי הצורות מגוח ורואה בשתייהן ביטוי מקוצר מאגח קרבא וזה לשונו: "ובזה הענין נוכל לפרש ג"כ שני הציונים שהביא רבינו כי טעם הדיבור 'כתובה דמגחי בה טפי' עניינו בכתובה, לחמין ומתגרין בעלי החתונה וכ"ה בפירוש בשבת [דף] קל [עמ' ע"א] דליכא כתובה דלא רמו בה תיגרא" וגם מאמר השני "כיון דמגיחי ברחמי וכו'" נוכל לפרש שהכהנים לחמנים ומנצחים בתענית, שלוחמים נגד יצרם ומנצחים אותם" (עכ"ל, ור' מה שהביא שם בדבר גיזרון המלה ומה שאמרו ש' קרויס וד' גייגר בתוספת לעה"ש, עמ' 120). אבל קוהוט עצמו לא ראה לבטל ביטול גמור את דעתם של רש"י ושל בעל הערוך, שמדובר באיחור ועיכוב (ואין הכרח לדבר על מלחמה ותגרה) וחיפש לה לתיבה הן בנידה והן בשאלתות גיזרון אחר [מהשורש גחי > חגי בשיכול עיצורים שעניינו 'אָחַר', 'אָחַר לבוא'], ולא נתן דעתו לעובדה שגרסת רש"י היא מגחי בה"א, שהוא כאמור, אָפְעַל ארמי של נגה מקבילו של הגיה העברי. ופעולת ההגהה היא יסוד לפירושו של רש"י: "יש עיכוב בדבר לדקדק בכל ולחותמה" (אך ר' סע' ד' להלן בהמשך דברינו).
- ד. בכ"י וטיקן 111 מצינו: "שני כתובה ומהני גופה" ונמחקו שתי התיבות האחרונות ובמקומן נוסף "דמגהי טפי . . . עד דכתבי". כלום לפנינו צורת אנגה הקשורה בנגה — 'חשך', 'אָחַר', 'אָחַר לבוא' (ר' המילונים לבבלי)? כלום ידע ר' יעקב עמדין, שהגיה את **מגבי** שבספרים שלנו ל"נגהי", מקור אחר שגרס "נגהי" או שמא מעצמו הגיה? (גרסת ר"ע עמדין מובאת בדפוס הש"ס המצויים).
- ה. ובעל הב"ח הגיה הן בגמרת הבבלי שבספרים שלנו והן בדברי רש"י "דמהגי". היינו הוגים בכתובה לפני שחותמים אותה,
- ו. וברור שלפנינו מקום מוקשה ביותר. וחבל שאין בידינו עדים רבים לקטע זה. לבד משני כה"י מינכן 95, וטיקן 111 ודפוס וניציה (אני מודה ביותר לגברת תרצה מיטשם,

שהואילה לבדוק בשבילי את המקום הזה במקורות הנ"ל וממנה אף למדתי שרוב הראשונים בפירושיהם לנידה אינם מצטטים קטע זה מן הגמרא) ולבד מרש"י והערוך (וכמה מגיהים אחרונים).

ז. ושמה בכ"ז יש קשר בין הגרסות א-ב-ג דלעיל: מ ג ב י שבספרים שלנו, מ ג ה י (כ"י מינכן דפוס ונציה ורש"י) ו מ ג ח י (הערוך)¹²³. בין שתי האחרונות, אפשר שאין אלא החילוף הרגיל של המעתיקים בין ח"ת לה"א וכולם מכוונים ל- מ ג ה י — " מ ג י ה י ם ". והגרסה מ ג ב י של הספרים שלנו, אם אינה תולדת שיבוש, אפשר לה שתתפרש צורת אפְעֵל: אגבה בכינוני. היינו, היא מ ג ב ה י היא מ ג ב י בשימוט הה"א הפותחת את ההברה.

ותצטרף עדות הספרים שלנו לעדויות כ"י ק שהוזכרו לעיל, מגביהה, מגביהין (במקום מגיהה, מגייהין), אך הררים אלה עדיין תלויים בשערה. בינתיים, תהא אשר תהא הגרסה בנידה, מה שהוא ספק בה, הריהו ודאי בכ"י ק.

תוספות

(א) לה ערה 2, לעיל עמ' [1]:
לאחרונה מסרתי לדפוס מחקר מפורט המוקדש ללשונו של כ"י רומי 32. המאמר "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר", יראה אור אי"ה בקובץ "תעודה" כרך ג, בהוצאת בית-הספר למדעי היהדות של אוניברסיטת תל-אביב, בעריכת ג' ברין, א' טל ומ"ע פרידמן. המאמר מבקש להעמיד על הלשון הנמסרת בכה"י לעצמה ובזיקתה לכתב-ידות אחרים של ספרות התנאים.

(ב) לסוף סעיף 6 והערות 16-18, לעיל עמ' [4]:
הגרסה שהובאה שם מקטע הגניזה אין לה יסוד לאחר שנבדק המקור עצמו. בביקורה בקמבריג' בתשרי התשמ"א, בדקה הגב' אסתר גולדנברג את הקטע. על-פי עדותה אף קטע זה גורס פ ת י ל ה . לחזור וללמדנו שאינו דומה צילום — אפילו המעולה שבמעולים — למקור עצמו.

(ג) לה ערה 20 ב, לעיל עמ' [5]:
דרשה נוספת המיוסדת על חילוף דל"ת ות"ו בסוף המלה נשמרה בנוסח כ"י רומי 32 לספרי במדבר פרשה קנז; "ד"א ואת טירותם מקום שהיו בטירוד". הדרשה מבוססת על חילוף דל"ת בת"ו: טירות/טירוד (ואפשר שהגיית שתי התיבות נתקרבה ביותר גם בשל הגיית ה"ס של טירות כ"ו בהברה פתוחה לא-מוטעמת: טירוֹתם < טירוֹתם, ר' מש"כ לאחרונה במב"א 1980, עמ' 77-79). גרסת הפנים במהדורת רח"ש הורכיץ (עמ' 211 שו" 5): "ד"א ואת טירותם מקום שהיו בטיריון" (המיוסדת על כתב-היד 123). ראיתי למהרי"ן אפשטיין (NS) JQR) כרך 12 1923-1922 עמ' 366) שהזכיר את שלוש הגרסות בלי לנסות לפרשן או להצביע על הקשר ביניהן. (אני מודה לידידי פרופ' א' טל, שהפנה את תשומת לבי למה"מ הנ"ל).

אוקספורד, ברלין, הילקוט ועוד) וכן גרסת כ"י לונדון בסיריון (כנגד בטירוד/בטיריון וכיו"ב) מחייבות בירור לעצמן.

(ד) להערה 32, לעיל עמ' [8]:

הקשר בין הגבהה להעתקה שמור עמנו במקום אחר: "אמרו לו היאך למדו אותן אומות העולם את התורה. אמ' להן מלמד שנתן המקום בלב כל אומה ומלכות ושלחו נטורים שלהם והשיאו את הכתב מגבי אבנים בשבעים לשון" (תוספתא סוטה ח, ג, והו נוסח כ"י וינה על-פי מהדורת מהר"ש ליברמן, חוספתא... סדר נשים עמ' 205. הגרסה שהשיאו מקוימת גם בכ"י ארפורט ובדפוס הראשון). והיא 'השיאו את הכתב' היא 'העתיקו את הכתב'. (אני מודה לידידי מר מרדכי מישור שהעמידני על מקום זה).

(ה) לסעיפים 10-14, לעיל עמ' [6]-[9]:

1. לעניין הגביה ראוי לציין מקבילה מארמית השומרונים: "חשקול (או תשקיל) הוא המצאת סופרים שומרונים בכתבת ספר-תורה להבליט אותיות בודדות של מלי התורה על-ידי ריחוקן משאר אותיות ולהעמיד את האות המובלטת ברוח שבין שני הטורים וכו'" (ו' בן-חיים, בית כנסת שומרונים 'כנשת מיה' — אימתי והיכן?, ארץ-ישראל כרך יד, ספר ח"א גינזברג, ירושלים תשל"ח, עמ' 188; ההדגשות שלי הן, מב"א) ובהערה 7 שם מוסיף בן-חיים: "השם תשקול בא למשל בגליון לכוניקה... השם תשקיל נמצא למשל בכתאב אלאים... ואין היא מלה ערבית שם אלא השם השומרונים מן הסתם הוא מונח טכני עתיק וטבוע בלשון הארמית. אמנם השורש שקל שגור בארמית של המזרח, אבל מצאנוהו גם בארמית של השומרונים כמימר מרקה... ושקלה כימינה ותרגומו הערבי... ורפעהא כלומר העלהו, הרימהו. מכאן: תשקול (או תשקיל) פירושו העלאת אותיות מן המלים הכתובות לצורך האמור". ובכך הן 'שקל' והן 'גבה' ("הגביה") משמשים להעלאת אותיות מן המלים; ההבדל במטרת ההעלאה משני הוא.

2. לקשר שבין "הגביה", "הרים" לבין "תיקן" שנידון כאן ראוי להעיר על שימושם בהלכות תרומות ומעשרות. כגון "ולא מגביהין תרומה ומעשר" (ביצה ה, ב), או "אין מוליכין חלה ומתנות לכהן ביום-טוב בין שהורמו מאמש בין שהורמו מהיום... לא אם אמרתם בתרומה שאינו זכאי בהרמתה תאמרו במתנות שזכאי בהרמתן" (שם א, ו). ומצינו לפירות שהפרישו (הגביהו, הרימו) מהם תרומות ומעשרות שנאמר בהם לשון תיקון: "ודאי שתיקנה דמאי ודמאי שתיקנה דאי" (תוספתא דמאי, ד, ה). "המתקן פירותיו של חבירו שלא מדעתו" (ירושלמי נדרים ד, ג) "הטבל והמתוקן שנתערבו" (תוספתא דמאי, ד, ח); "פירותיו מתוקנין" (שם שם ח, יג) ורבים כיו"ב. הקבלה זו שחזר והפנה תשומת לבי אליה ידידי רבי דוד רזנטל מתיישבת יפה עם שימושי לשוננו כיום, ספר שהוגה הריהו מתוקן. אבל לצורך

תולדות הלשון יושם נא לב ש"תיקן ספר" מופיע ממש רק בימי הביניים (ר' מילון בן-יהודה בערך תקן עמ' 7881).

(ו) להערה 38, לעיל עמ' [9]:

לעניין נתפעל < נפעל בהידמות תי"ו הבניין לפ"א הפועל. הנושא נבחן מחדש, לאור נתונים חדשים, במאמר העוסק בלשונו של כתב-יד רומי 32 של ספרי במדבר — הנזכר לעיל בתוספת (א) — בסעיפים 16-19.

(ז) לסעיפים 15-17, לעיל עמ' [9]-[11]:

יש בידינו עוד דוגמות לא מעטות של נתפעל בשימוש פֿעיל, העולות טיפין טיפין מכתבי היד של ספרות חז"ל (כמה מהן העמיד לרשותי ידידי מר מ' מישור): "שחביריך יתקיימוה בידך" (ק, אבות ד, יד היו"ד השנייה של המלה 'שחביריך' היא תוספת של מגיה). הנקדן של ק נתעלם מן התי"ו וכיוון כנראה לצורת פיעל. וכן מצינו בפועל זה גופו: "צריך אני להחזיק טובה שתקיימו את התורה אחרי... אף אתם צריכים שתחזיקו טובה לבניכם שיקיימו את התורה אחריכם" (ספרי דברים שלה, מהדורת א"א פינקלשטיין, עמ' 385 שו' 5-6 ושו' 9) לפי עדות המהדיר במקום הראשון גורס כ"י לונדון "שתתקיימו" (כנגד שתקיימו של הפנים) במקום האחרון גורס הדפוס הראשון "שיתקיימו" (כנגד שיקיימו).

"שלא תיתערב בהן דברים אחרים" (ספרא כ"י רומי 66, אחרי, ה, ג מהדורת א"א פינקלשטיין עמ' שעג, התי"ו הראשונה והיו"ד התוכפת לה נגרדו?). וכן מצינו במקור אחר: "מה הזית הזה, בכל משקה שתתערבנו הוא מפריש עצמו ונעשה עליון, כך ישראל וכו'" (ר' J. Mann, מדרש חדש על התורה: לשמות בתוך *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue* כרך I, סינסנטי 1940, עמ' רנו-רנו). "תתכונו לבכם אצלי" (דברים רבה, ג, כ"י פארמה 1240).

"כל אומה שמצטערת ישר" (פרקי דרבי אליעזר, פרקים נוספים עמ' 30 על-פי מ' איש שלום נספחים לסדר אליהו זוטא, וינא תרס"ד, כ"י פארמה 1240). "גדולה חשובה שמתרפאת את ישר' מעוונותיהם... (שם עמ' 38, כ"י פארמה 1240).

(ח) לסעיף 19, לעיל עמ' [12]-[13]:

גם כתב-יד אחרים של ספרות חז"ל מזמנים לנו ש הפותחת פסוקי זמן. למשל "מהו הנס שנעשה בהן [= בשערי ניקנור], אמרו כשהיה ניקנור מביאם מאלכסנדריא של מצרים וכו'" (תוספתא כיפורים ב, ד מהדורת מהר"ש ליברמן תוספתא מועד עמ' 231). "כשהיה" היא נוסחת כתב-היד וינה ולונדון וכן הדפוס הראשון, אבל כ"י ארפורט גורס: "שהיה". וכן "בתחלה כשהיו בית אבא צנועין היו מוסרין מגלותיהן זה לזה (שם שם ב, ז, מהדורת ליברמן עמ' 233); לעומת "כשהיו" של כתב-יד וינה וכ"י לונדון ודפוס ראשון גורס כ"י ארפורט: "שהיו". וכן נודמן לי בכתב-יד רומי 32 של

ספרי במדבר (פרשה קיח, מהדורת רח"ש הורביץ עמ' 141, שו" 5-6) "היה רבי יוסי הגלילי שבא תחילה לשמש את חכמים" (ונוספה המלה "שם" אחרי הגלילי ביד-מגיה מאוחר). "שבא" מצויה לא רק בכ"י ר אלא גם בכ"י לונדון בכ"י ברלין ובמדרש חכמים. אך כ"י אוקספורד והדפוס הראשון גורסים: "כשבא". (ויש פרטים נוספים וחשובים החוצים בין כתבי היד בקטע זה המחייבים בירור יסודי. אני מודה לידידי מר מ' כהנא שהעמיד לרשותי את הנתונים מכתבי-יד שונים של ספרי במדבר).

רשימת קיצורים

א. כתבי יד

לו — ו"ה מתניתא דבני מערבא ע"פ כ"י קמבריג' 1 Add 470, קמבריג' 1883.
פא — משנה כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ל.
פס — משנה כ"י פאריס 328—329 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ג.
ק (כ"י ק) — משנה כ"י קאופמן A50 מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ח (ור' סעיף 28 לעיל בגוף המאמר).

ב. ביבליוגרפיה

אפשטיין מבוא — י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
בד"ב — E. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907 (1962).
הנמן (1980) — ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת כתבי-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"מ.
זק"ש — הרב נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי היד של המשנה וכו', כרך א (זרעים, ברכות-כלאים), ירושלים תשל"ב. כרך ב (זרעים, שביעית-ביכורים), ירושלים תשל"ה.
ילון מבוא — ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
כץ — א"י כץ, גזי משנה (... מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגרד ...) ירושלים תשל"ל.
מב"א, מבוא פר — מ' בר-אשר, משנה כתבי-יד פארמה "ב" לסדר טהרות, קובץ א, עמ' 166—185.
מב"א, צורות נדירות — מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מ"א (תשל"ז), עמ' 83—102 = קובץ ב' עמ' 123—142.
מב"א 1980 — מ' בר-אשר, פרקים בלשון חכמים של יהודי איטליה, על פי כתב יד פאריס 328—329, עדה ולשון ו', ירושלים תש"ם.

סגל — מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ירושלים תרצ"ו.

עואנ"ש — ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א—ה, ירושלים תשי"ז — תשל"ז.

קובץ א, קובץ ב — קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בר-אשר) חלק א, ירושלים תשל"ב, חלק ב, ירושלים תש"ס.

קוטשר מחקרים — י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.